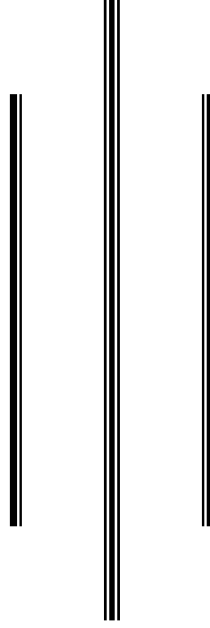

प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको राष्ट्रिय प्राविधिक
मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०६४ (संशोधन २०६५)

(नेपाल सरकारबाट स्वीकृत मिति: २०६५/११/२०)

नेपाल सरकार
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ
२०६५

मन्तव्य

स्थानीय स्तरमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूको सही उपयोगबाट मात्र देशमा दीर्घकालिन योजनाद्वारा लक्षित उच्च आर्थिक वृद्धि दर हांसिल हुन सक्ने देखिन्छ । यसै आधारमा राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ले 'प्राकृतिक स्रोत, वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं सदुपयोग गर्ने' उद्देश्य लिएको छ, भने तत्पश्चात कार्यान्वयनमा रहेको त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाले वातावरण मैत्री प्रविधीको विकास एवं विस्तार गर्ने, पर्यावरण तथा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्ने, खाद्य एवं पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने र प्राङ्गारिक तथा जैविक मलको प्रयोगमा बढावा दिने जस्ता रणनीतिहरू लिएको छ । यस सन्दर्भमा, विद्यमान कृषि प्रणाली, उपलब्ध स्रोत तथा साधन र कृषि उपजका लागि देखिएको आन्तरिक तथा बाह्य बजार-स्वरूपलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालको दिगो विकासका लागि प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको प्रवर्धन एवं विस्तार गर्नुलाई सामाजिक-आर्थिक एवं वातावरणीय दृष्टिले उत्तम विकल्पको रूपमा पहिचान गरिन्छ । अभ्र स्वच्छ र रसायन मुक्त खाद्य उपज प्रतिको जनचासो र खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी बढ्दो जनचेतनाले खाद्य बजारमा प्राङ्गारिक कृषि उपजहरूको माग बढ्दै जानु र आपूर्तिको कारोवार हुन थाल्नुबाट नेपाल जस्तो मुलुकलाई प्राङ्गारिक कृषि व्यवस्थापनबाट तुलनात्मक रूपमा बढि फाईदा हुने देखिन्छ । यसर्थ देशमा प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको प्रवर्धन एवं विस्तार हुनु र यसका लागि प्राङ्गारिक उपजहरूको गुणस्तर एकिन गरी प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिएको हुंदा प्रस्तुत प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको राष्ट्रिय प्राविधिक मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०६४ कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ । यसबाट उपर्युक्त आवश्यकता पुरा गर्न मार्ग प्रसस्त हुने आशा गरिएको छ ।

विभिन्न चरणमा प्राप्त राय, सुझाव र प्रतिक्रियाहरूलाई समेटी तय गरिएको यस निर्देशिका तयारीका क्रममा योगदान पुऱ्याउनु हुने समस्त व्यक्तित्व लगायत प्राङ्गारिक खेति राष्ट्रिय समन्वय समिति, नेपाल पर्माकल्चर समुह, निर्देशिका तयारी कार्यदल एवं कृषि वातावरण तथा जैविक विविधता शाखालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

टेक बहादुर थापा
सचिव
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

मन्तव्य

स्थानीय स्रोत, साधन र सामग्रीको प्रयोगबाट उत्पादित कृषि उपजहरूको गुणस्तर राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय बजारमा उपभोक्ताहरू माझ स्पष्ट गर्न यस्ता उपजहरूको गुणस्तर निर्धारण गरी प्रमाणीकरण गर्ने प्रक्रियाको अपरिहार्यता रहन्छ । यसै अनुरूप राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ र यसै आधारमा संचालित त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाले देशमा प्राङ्गारिक खेतिको प्रवर्धन र यसका लागि कृषिजन्य उपजहरूको प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था हुन मार्ग दर्शन गर्दछन् । नेपालबाट निर्यात हुन सक्ने वस्तुहरूमा मुख्यतः 'कृषि' तथा 'कृषि उत्पादनमा आधारित औद्योगिक' उपजहरू नै हुन । विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नको लागि पनि नेपालले प्राङ्गारिक कृषिको प्रवर्द्धन एवं विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस सन्दर्भमा कृषि उपजहरूको प्राङ्गारिक खेति एवं प्रशोधनलाई बढवा दिन र यस्ता उपजहरूलाई प्राङ्गारिक गुणस्तर सुनिश्चित हुने गरी आन्तरिक एवं बाह्य बजारमा लैजान प्राङ्गारिक खेति/प्रशोधन सम्बन्धी मापदण्ड तय गरी प्रमाणीकरण प्रकृत्यालाई संस्थागत गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको राष्ट्रिय प्राविधिक मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०६४ (संशोधन २०६५ सहित) कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ ।

यस निर्देशिकाले प्राङ्गारिक उपजमा आधारित किसान, व्यापारी, प्रशोधक, सहकारी तथा अन्य व्यवसायीहरूलाई सहयोग पुग्ने आशा राखिएको छ । निर्देशिका कार्यान्वयनका विभिन्न चरणहरू जस्तै प्राङ्गारिक उपज उत्पादन आयोजना स्वीकृति एवं संचालन, गुणस्तर निर्धारण एवं नियन्त्रण, आयोजना निरीक्षण र प्रमाणीकरण सम्बन्धी कार्यहरू सरकारी एवं सरोकार राख्ने निजी क्षेत्रहरू विचको प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यमा मात्र सहज रूपमा संचालनमा आउन सक्ने तथ्यलाई मनन गरी यसको कार्यान्वयनमा सबै क्षेत्रको रचनात्मक सहयोग रहने अपेक्षा गरिएको छ ।

निर्देशिकाको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने नेपाल पर्माकल्चर समुह र यसमा संलग्न कार्यदलका सदस्यहरू, विभिन्न चरणका अन्तरक्रियाहरूमा राय, सुझाव तथा प्रतिक्रिया दिई सहयोग गर्ने महानुभावहरू र प्रस्तुत प्रतिक्रियाहरूलाई समेटेटी निर्देशिकालाई अन्तिम रूपमा ल्याउने कृषि वातावरण तथा जैविक विविधता शाखाका बरिष्ठ बागवानी विकास अधिकृतहरू डा. दीपक मणि पोखेल, राम बहादुर श्रेष्ठ र विद्या पाण्डेलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

डा. हरि दाहाल

सह-सचिव

लैङ्गिक समता तथा वातावरण महाशाखा
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय ।

विषय-सूची

प्रस्तावना १

भाग १: परिचय २

१.१ पृष्ठभूमि २

१.२ प्राङ्गारिक कृषि र यसको महत्व ३

१.३ प्राङ्गारिक कृषिको आधारभूत सिद्धान्त ३

१.४ प्राङ्गारिक उपज प्रमाणीकरण ४

भाग २: प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन ५

२.१. प्रयोगमा आउने शब्दावली ५

२.२. प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको उद्देश्य ७

२.३ प्राङ्गारिक कृषिका आधारहरू ८

२.४ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विषयहरू २

२.५. प्राङ्गारिक कृषिको मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू ९

भाग ३: प्राङ्गारिक कृषिको मापदण्ड १०

भाग ४: प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण संरचना १९

प्रस्तावना (Preamble)

आन्तरीक एव वांत्स्य बजारमा प्राङ्गारिक खाद्य वस्तु एवं अन्य कृषि तथा पशुजन्य उपजहरुको माग दिनानुदिन बढदै गैररहेको र देशका अधिकांश जनता कृषिमा आधारीत भएको परिप्रेक्षमा प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधनबाट कृषक वर्गको आय आर्जनमा वृद्धि तथा वैदेशिक मुद्रा आर्जनको भरपर्दो माध्यम हुनुको साथै परम्परागत ज्ञान, शिप र कलाको संरक्षण, कृषि उत्पादकत्व तथा जमिनको उर्वरा शक्तिमा वृद्धि, उत्पादन प्रक्रियामा पुनर्प्रयोग र पुनर्जीवित/पुनर्उत्पादन हुने प्रविधिको प्रवर्द्धन, माटो/जल सम्पदाको दिगो र स्वस्थ्यकर उपयोगमा प्रोत्सान, कृषि प्रणालीबाट उत्सर्जित प्रदूषणको न्यूनिकरण र आनुवंशिक तथा जातीय विविधताको संरक्षण हुने पद्धतिको विकासबाट वातावरण संरक्षण समेत हुन जाने भएकोले प्राङ्गारिक कृषि तथा पशुजन्य उपजहरुको -

- उत्पादनमा रसायनिक मल, विषादी र विभिन्न रासायनिक औषधीहरु र प्रशोधन कार्यमा योगशीलहरुको प्रयोगमा नियन्त्रण गरी खाद्य स्वच्छता कायम गर्न,
- उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरणका विभिन्न चरणहरुमा प्रांगारिक पदार्थको गुणस्तर कायम गर्न,
- उपभोक्ताहरुलाई स्वच्छ उत्पादन, प्रशोधन एवं बजारीकरणको प्रत्याभूत गर्न,
- गुणस्तर अन्तर्राष्ट्रिय मांग/मापदण्ड सरह कायम गरी यस्ता उपजहरुको व्यापार/व्यवसाय अभिवृद्धि गर्न

चालु आवधिक योजना, राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ र कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६३ का आधारमा यो निर्देशिका तयार गरिएको छ । यो निर्देशिका प्राङ्गारिक उत्पादन प्रणाली र प्रांगारिक कृषिको सिद्धान्त अनुसार उत्पादित कृषि तथा पशुजन्य उपज र तिनबाट प्रशोधित पदार्थहरुको गुणस्तर प्रमाणिकरण र नियन्त्रणका लागि लागू गरिनेछ । यसका लागि निर्देशिकाले उत्पादन देखि प्रशोधन, लेबलिंग, निरिक्षण र बजारीकरण सम्मका सबै कार्यहरुलाई समेट्ने छ । प्राङ्गारिक प्रविधिबाट उत्पादन/प्रशोधन गरी सूचक-पत्र (label) मा biodynamic, organic, ecological वा biological जस्ता शब्दहरु राखी विक्रि वितरण गरिने उपज/उत्पादनहरु यो निर्देशिका अनुसार प्रमाणित गरिनु पर्दछ । निर्देशिकालाई विस्तृत एवं प्राङ्गारिक उत्पादनहरुको अन्तरराष्ट्रिय मापदण्डसंग समानीकरण गर्न आवश्यक परिमार्जन गर्दै लगिनेछ ।

भाग १: परिचय (Introduction)

१.१ पृष्ठभूमि (Background)

नेपालमा परम्परागत कृषि प्रणाली अन्तर्गत प्राङ्गारिक खेति अपनाईदै आएको भएता पनि यसमा समय सापेक्ष सुधार हुन नसक्दा आशातित उपलब्धि हासिल गर्न सकिएको छैन । कृषि तथा पशुजन्य उत्पादन वृद्धिका लागि मल, विषादि, हर्मोन लगायत विभिन्न रसायनहरूको प्रयोग विस्तारै बढ्दै गई रहेकोछ । हरित क्रान्ति प्रवर्तित कृषि प्रणालीको विसंगति स्वरूप यसबाट सिर्जित उत्पादकत्वको ह्रास, खाद्य पदार्थको अभाव र उपलब्ध खाद्य पदार्थको गुणस्तरमा ह्रास जस्ता विभिन्न समस्याहरू देखिसकेका छन् भने कृषि क्षेत्रमा व्यापक रूपले बढ्दै गएको विषादि प्रयोग, खाद्य पदार्थमा अखाद्य वस्तुको मिसावट र जनस्वास्थ्यका विषयमा जनचासो बढिराखेको छ । साथै अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बढ्दो प्राङ्गारिक उत्पादनको मागलाई ध्यानमा राख्दा यथेष्ट प्राङ्गारिक उत्पादन गर्न सके वैदेशिक व्यापारको वृद्धि भई देशको आर्थिक विकासमा योगदान हुने देखिन्छ ।

नेपालमा खाद्य वस्तुहरूको गुणस्तर कायम गर्न र उपभोक्ता हक र अधिकारलाई संरक्षण गर्न प्रयासहरू भई रहेका छन् । यस अन्तर्गत खाद्य ऐन २०२३, खाद्य नियमावली २०२७, उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ र उपभोक्ता संरक्षण नियमावली २०५६ लागू भई सकेका छन् । उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ अनुसार उपभोक्ता संरक्षण परिषद समेत गठन भएको छ र उपभोक्ता संरक्षण ऐन/नियमावलीको आधारमा खुला तथा प्याकेजिङ्ग भएका उत्पादित/प्रशोधित वस्तुहरूमा हुने गरेका अखाद्य वस्तुहरूको मिसावट न्यूनीकरण गर्ने प्रयास भएको पाईन्छ । सो ऐन/नियमावलीमा उत्पादन प्रक्रिया समेतको गुणस्तर कायम गर्ने प्रयत्न भएको देखिएता पनि कृषि तथा पशुजन्य वाली उत्पादनमा कृषकले अवलम्बन गर्नुपर्ने विषय र रासायनिक मल, कीटनाशक विषादी र अन्य रासायनहरूको प्रयोग सम्बन्धी प्रष्ट उल्लेख भएको पाईंदैन । निरीक्षण तथा प्रमाणीकरणको सवालमा प्याकिङ्ग गरेका खाद्य पदार्थमा नेपाल गुणस्तर चिन्ह (NS मार्क) को प्रयोग बाहेक प्रशोधनका लागि कच्चा पदार्थ र उत्पादन गरी उपभोक्ता सम्म खाद्यवस्तु आपूर्ति हुँदा अवलम्बन गरिनुपर्ने उत्पादन तथा वितरणका प्रकृयागत मापदण्डको अभाव छ । साथै प्राङ्गारिक कृषि उपज र खाद्यान्न प्रतिको जनचेतना र यसका लागि बजारमा बढ्दो रूपमा देखिएको मांग र आपूर्तिलाई ध्यानमा राखी नेपालमा पनि प्राङ्गारिक कृषि उपज व्यवस्थापन तथा प्रमाणीकरणको आवश्यकता देखिएको छ ।

बढ्दै गईरहेको उत्पादन लागत, वातावरणीय विनाश र जल-प्रदूषण, जमिनको उर्वराशक्ति तथा वालीहरूको उत्पादकत्वमा आएको ह्रास र खाद्य प्रदूषणबाट श्रृजित समस्याहरूको निराकरणको लागि एक मात्र विकल्प स्वरूप प्राङ्गारिक खेती प्रणालीको महत्व क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको छ । प्राङ्गारिक कृषि विकास अभियानले उपयुक्त र सरल प्रविधिको अवलम्बन गर्दै प्राकृतिक स्रोत संरक्षण, सम्बर्द्धन र सन्तुलनलाई विशेष जोड दिने गरेको छ । दशौं योजना तथा राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ ले समेत प्राङ्गारिक कृषिलाई जोड दिएको छ । अर्को तर्फ नेपाल विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भई सकेको परिवेशमा विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नको लागि प्राङ्गारिक कृषि

प्रवर्द्धन गर्नु अति आवश्यक छ । यसै सन्दर्भहरूलाई मध्यनजर राखी यो प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको राष्ट्रिय प्राविधिक मापदण्ड तयार गरिएको छ ।

१.२ प्राङ्गारिक कृषि र यसको महत्व (Organic Agriculture and its Importance)

'प्राङ्गारिक कृषि' दीगो पर्यावरण र पारिस्थितिकीय प्रणाली, सुरक्षित, गुणस्तरीय तथा पोषणयुक्त खाना, प्राणी जातिको कल्याण र सामाजिक न्यायका लागि कृषि प्रणालीमा प्रयोग हुने निश्चित प्रक्रियाहरूको एकिकृत उपागम (Approach) हो । प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीमा बाहिरी स्रोत तथा लगानीको न्यूनतम उपयोग गरिन्छ र वाली उत्पादन कार्यमा कृषि प्रणालीका केहि उत्पादन सामाग्री तथा प्रक्रियाहरूको उपयोगलाई नकारिन्छ (IFOAM, 2002) । यसबाट पर्यावरणीय सन्तुलन कायम राख्न र यसको निरन्तरताको लागि सहयोग हुनजान्छ ।

रासायनिक तथा बाह्य स्रोतमा आधारित उत्पादन सामाग्रीको बढ्दो प्रयोगले कृषि प्रणाली, पर्यावरणीय स्थिती तथा मानव स्वास्थ्यमा नकरात्मक प्रभाव पर्ने भएको र नेपालमा कृषि क्षेत्रमा प्रयोग गरिने यस्ता सामाग्रीहरू आयात गरिनु पर्ने र भौगोलिक विकटताको कारण वितरण कार्य जटिल र खर्चिलो भएकाले स्थानीय स्रोतहरूको व्यवस्थापन र सदुपयोग गरी कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने नीति लिनु उचित हुन्छ । परम्परागत ज्ञान तथा सीपलाई समय सापेक्ष रूपमा परिवर्तन गरी प्राङ्गारिक कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्दा प्रति ईकाई भूमिबाट अधिक उत्पादन हुनुको साथै सो क्षेत्रको पर्यावरण/वातावरण सन्तुलन राख्न सहयोग हुन्छ । प्राङ्गारिक खेती प्रणालीको महत्व र फाइदा बुझिसकेका किसानले नेपालमा पनि कफी, चीया र अन्य केही वालीहरूमा यो पद्धति शुरु गरी उपभोक्तालाई सुरक्षित र गुणस्तरीय खाद्य वस्तु उपलब्ध गर्न थालिसकेका छन् र प्राङ्गारिक कृषिको क्षेत्रमा क्रमिक वृद्धि भैरहेको छ । स्थानीय प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र संतुलित उपयोग गरी दीगो कृषि व्यवस्थापन मार्फत कृषि क्षेत्र एवं मुलुकको आर्थिक विकास गर्ने लक्ष हांसिल गर्नमा प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीले महत्वपूर्ण टेवा पुऱ्याउने विश्वास गर्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको विकासका लागि यसका आधारभूत सिद्धान्त तथा प्राविधिक आधारहरूको एकिक गरी प्राङ्गारिक उपजहरूको गुणस्तर निर्धारण, मापन र प्रमाणिकरणका लागि प्रक्रियागत व्यवस्था हुनु अति महत्वपूर्ण हुनजान्छ ।

१.३ प्राङ्गारिक कृषिको आधारभूत सिद्धान्त (Basic Principles of Organic Agriculture)

प्राङ्गारिक कृषि अभियानको अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ (International Federation of Organic Agriculture Movement)ले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्तहरूलाई नै प्राङ्गारिक कृषि विकास तथा प्रवर्द्धनका प्रमुख आधारको रूपमा लिइएको छ । नैतिक आधारमा निर्मित यसका मानव स्वस्थ्य, पर्यावरण, उपलब्धिको निष्पक्ष वितरण र संरक्षण संबन्धी सिद्धान्तहरूले एकिकृत (Integrated) रूपमा प्राङ्गारिक कृषि व्यवसायमा गरिने विभिन्न कार्यहरूलाई निर्दिष्ट गर्दछन¹ ।

¹ प्राङ्गारिक कृषिले-

- दीगो विकासमा माटो, पानी, वनस्पती, जन्तु तथा मानव लगायत समग्र पृथ्वीलाई जीवन्त बनाउनका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्दछ (Principle of Health);
- पर्यावरणीय प्रक्रिया र पुनःप्रयोग प्रणाली अनुसार उत्पादन गर्नुपर्दछ (Principle of Ecology);
- सबैका लागि वातावरणीय तथा जीवनका अवसरहरूलाई निष्पक्ष रूपमा सुनिश्चित गर्दछ (Principle of Fairness);
- वर्तमान तथा भावी सन्ततिको स्वास्थ्य र वातावरण संरक्षणका लागि सावधानी र उत्तरदायीपूर्वक प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन गर्दछ (Principle of Care).

१.४ प्राङ्गारिक उपज प्रमाणीकरण (Organic Product Certification)

प्राङ्गारिक कृषि अभियानको अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ (The IFOAM² Organic Guarantee System) लगायत संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि/विश्व स्वास्थ्य संगठन, यूरोपियन संघ (EEC 20092/91) र अमेरीका (United State National Organic Program), जापान (Japan Agricultural Standard), क्यानडा, भारत र चीन जस्ता मुलुकहरूले प्राङ्गारिक कृषि उपजहरूको स्तर निर्धारणका लागि मापदण्ड तय गरेका छन् । जसअनुसार यी देशहरूमा अन्य मुलुकबाट प्राङ्गारिक कृषि उपज आयात गर्नु परेमा निर्धारित मापदण्ड मुताविक उत्पादन गरिएका र ती देशका सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृत प्रमाणीकरण निकायले प्रमाणित गरेका वस्तुहरू मात्र आयात गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

यस किसिमका मापदण्डहरूले अग्रिम पहिचानका आधारमा प्रांगारिक उत्पादन, प्रशोधन र वितरणका लागि विभिन्न शर्तहरू निर्धारण गर्दछन् । कुनै पनि प्रांगारिक उपजमा निर्धारित गुणस्तर कायम गर्नका लागि विश्वासिलो प्रकृया अपनाई यस्ता शर्तहरू पुरा गरिएको हुनुपर्दछ । कुनै उपजको उत्पादन, प्रशोधन र वितरणमा यस्ता आवश्यक शर्तहरू पुरा गरिएकोछ भनी तेस्रो पक्षले दिने लिखित सुनिश्चितता लाई प्रमाणीकरण (Certification) भनिन्छ । आवश्यक प्रक्रिया अपनाई यसरी प्राङ्गारिक सुनिश्चितता प्रदान गर्ने निकायलाई प्रमाणीकरण निकाय (Certifying body) भनिन्छ जसले आवश्यक शर्त पुरा गर्ने कृषि उपजलाई प्रमाणीकरण चिन्ह (Logo) पनि प्रदान गर्दछ । प्रांगारिक उपज प्रमाणीकरणका लागि उपजहरूको उत्पादन, प्रशोधन र वितरणमा निर्धारित प्रक्रिया र शर्तहरू पुरा भए नभएको निरीक्षणको आधारमा एकिन गरी प्रमाणीकरण निकायलाई प्रतिवेदन गर्न तोकिएको दक्ष र सम्बन्धित प्रमाणीकरण निकायबाट ईजाजत प्राप्त प्राविधिकहरूलाई प्राङ्गारिक निरीक्षक (Organic Inspector) भनिन्छ ।

² यो महासंघ १९७२ मा जर्मनीमा स्थापना भएको हो । स्थापना कालमा जर्मनी, स्वीट्जरलैण्ड जस्ता देशमा मात्र सीमित भएको यो संस्थामा हाल १०८ देशका करिब ८५० जति संस्था आवद्ध भैसकेका छन् ।

भाग २: प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन (Organic Agriculture Production and Processing)

२.१. प्रयोगमा आउने शब्दावली (Words in Use)

- क) **अडिट (Audit):** अडिट भन्नाले विधिवत एवं स्वायत्त जांच प्रकृया अन्तर्गत नियोजित उद्देश्य अनुसारको कार्य सम्पादन भए नभएको मूल्यांकन गर्ने कार्यलाई जनाउँछ ।
- ख) **कृषि उपज/ कृषिबाट उत्पादित पदार्थ (Agricultural Product/ Product of Agriculture Origin) :** कृषि उपज वा कृषिबाट उत्पादित पदार्थ भन्नाले कृषि जन्य पदार्थमा आधारित कुनै कच्चा पदार्थ वा प्रशोधित पदार्थ मानव-उपभोग वा पशु-दानाको लागि तयार गरी बजारीकरण गरिएको पदार्थलाई जनाउँदछ । यस परिभाषाले पानी, नून र अन्य योगशिललाई समेट्ने छैन ।
- ग) **अनुवंश प्रौद्योगिक वा सविन्यास गरिएका पदार्थ (Genetically engineered/modified organism)** अनुवंश परिवर्तन गरी बनेका पदार्थ यस अन्तरगत पर्ने छैन । प्राकृतिक तरवरको मेटिंग वा प्राकृतिक मिलनबाट बनेकालाई यस परिभाषाले समेट्ने छैन ।
- घ) **अनुवंश परिवर्तन तरीका/परिवर्तन (Techniques of genetic engineering/ modification)** अनुवंश परिवर्तन तरीका भन्नाले :Recombinant DNA, cell fusion, micro/macro injection, encapsulation, gene deletion and doubling जस्ता प्रकृयाहरूलाई जनाउँदछ । अनुवंश परिवर्तन भन्नाले Conjugation, transduction, hybridization बाहेकका प्रकृयालाई सम्भन्नु पर्दछ ।
- ङ) **आधुनिक/रासायनिक खेती प्रणाली (Conventional farming):** रासायनिक मल, विषादी र बृद्धिवर्धक रसायन (enzymes/hormons) जस्ता बाह्य उत्पादन सामाग्रीहरू प्रयोग हुने खेती प्रणाली ।
- च) **विरुवा संरक्षण पदार्थ (Plant protection product) :** विरुवा संरक्षण पदार्थ भन्नाले उत्पादन, भण्डारण, परिचालन वा प्रशोधन कार्यमा कृषिजन्य उपज र पशु दानालाई सुरक्षित राख्न प्रतिरोध, नियन्त्रण, आकर्षण वा विकर्षण कार्यका लागि प्रयोग गरीने पदार्थहरूलाई बुझ्नु पर्दछ ।
- छ) **भेटनरी औषधि (Veterinary drug) :** भेटनरी औषधि भन्नाले पशुजन्य खाद्य पदार्थ उत्पादनका लागि पशु उपचारका क्रममा प्रयोग गरिने औषधिलाई जनाउँछ ।
- ज) **उत्पादन (Production)/तयारी (Preparation) :** उत्पादन भन्नाले खेतबारी/फारममा गर्ने कार्य देखि प्याकेजिंग र लेवलिंग समेतलाई जनाउँछ । तयारी भन्नाले वाली/जनावर काट्ने देखि प्रशोधन गर्ने, संरक्षण गर्ने, प्याकिंग गर्ने र लेवलिंग गर्ने कार्य सम्मलाई जनाउँछ ।
- झ) **रूपान्तरण (Conversion):** आधुनिक/रासायनिक खेती प्रणालीबाट प्राङ्गारिक खेती प्रणालीमा परिवर्तन गर्ने प्रकृया, जसलाई एउटा विधिबाट अर्को विधिमा संक्रमण पनि भनिन्छ ।
- ञ) **रूपान्तरण अवधि (Conversion period):** प्राङ्गारिक विधिबाट खेती प्रणाली शुरु गरे देखि उत्पादित वस्तुको प्रमाणीकरण चिन्ह दिईने समय बीचको अवधिलाई रूपान्तरण अवधि भनिन्छ ।
- ट) **प्राङ्गारिक उत्पादन क्षेत्र (Organic production area):** प्राङ्गारिक कृषिको सिद्धान्त अनुसार खेती प्रणाली अपनाईएको उत्पादन क्षेत्र ।
- ठ) **परम्परागत कृषि प्रणाली (Traditional agricultural system):** कुनै निश्चित क्षेत्रमा सोही क्षेत्रका बासिन्दाहरूबाट विकास गरी प्रचलनमा रहेको कृषि प्रणालीलाई परम्परागत कृषि प्रणाली भनिन्छ ।

- ड) **समिश्रण (Ingredient)** :समिश्रण भन्नाले खाद्य पदार्थको उत्पादन/प्रशोधनका लागि प्रयोग हुने कुनै पनि पदार्थ (खाद्य योगशिल समेत)लाई बुझिन्छ, जुन प्रशोधित खाद्य वस्तुमा परिवर्तित रूपमा रहन सक्दछन ।
- ढ) **खाद्य योगशील (Food additives)**: खाद्य वस्तुको गुणस्तर (पोषण तत्व, बास्ना, स्वाद, एकरूपता, भण्डारण क्षमता र आकर्षण) बढाउन खाद्य वस्तुमा प्रयोग गरिने पूरक वस्तु भन्ने बुझिन्छ ।
- ण) **खाद्य मिसावट (Food adulteration)**: खाद्य वस्तुमा गुणस्तर कम हुने गरी खाद्य वा अखाद्य वस्तु मिसाउने कार्य ।
- त) **प्रतिबन्धित सामग्री (Prohibited material)**: प्राङ्गारिक उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृत्यामा प्रयोग गर्न प्रतिबन्धित वस्तु ।
- थ) **नियन्त्रित सामग्री (Restricted material)**: प्राङ्गारिक उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृत्यामा प्रमाणिकरण निकायको स्वीकृति लिएर मात्र प्रयोग गर्न सकिने वस्तु ।
- द) **स्वीकृत सामग्री (Permitted material)**: प्राङ्गारिक उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृत्यामा प्रयोग गर्न सकिने भनी स्वीकृत वस्तु ।
- ध) **सशर्त सामग्रीको प्रयोग (Conditional use of materials)**: प्रदूषणको खतरा र प्राकृतिक सन्तुलन जस्ता विषयमा गम्भीर रूपमा विचार पुऱ्याई प्रयोग गरिनु पर्ने कुनै सामग्री र त्यसको प्रयोग गर्न मिल्ने मात्रा भन्ने बुझिन्छ । त्यस्तै आकस्मिक रूपमा कुनै रोग तथा कीराको प्रकोप देखिएमा प्रमाणिकरण निकायहरूलाई समेत सूचना दिई सरकारी निर्देशन र निगरानीमा प्रयोग गरिने कुनै रासायनिक पदार्थ र त्यसको निश्चित परिमाण भन्ने बुझिन्छ ।
- न) **प्राङ्गारिक उपज (Organic product)**: यो निर्देशिका तथा नेपाल सरकारको मान्यता प्राप्त अन्य प्राङ्गारिक उपज स्तर निर्धारण पुस्तिकामा उल्लेख भए अनुसार उत्पादित/प्रशोधित कृषि, वन तथा पशुजन्य उपज ।
- प) **आधिकारीक निकाय (Competent authority)** आधिकारीक निकाय भन्नाले कानूनी अधिकार प्राप्त सरकारी निकायलाई सम्झनु पर्दछ ।
- फ) **मान्यता प्राप्त निरीक्षण वा प्रमाणीकरण प्रणाली (Officially recognized inspection/certification system)** मान्यता प्राप्त निरीक्षण वा प्रमाणीकरण प्रणाली भन्नाले कानूनी मान्यता प्राप्त सरकारी निकाय वा निजी क्षेत्रको निरीक्षण/प्रमाणिकरण प्रणालीलाई जनाउँदछ ।
- ब) **प्रमाणीकरण निकाय (Certification body)** : प्रमाणिकरण निकाय भन्नाले प्रांगारिक पदार्थ भनी बजारीकरण कार्यका लागि उत्पादन, प्रशोधन, परिचालन, लेबलिङ्ग र आयात कार्यको मूल्यांकन गर्ने निकायलाई जनाउँछ ।
- भ) **सूचक-पत्र (Label)/लेबलिङ्ग (Labeling)** लेबल/लेबलिङ्ग भन्नाले बिक्रि पवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको अथवा प्रिन्ट गरी उत्पादित/प्रशोधित वस्तुमा लगाईएको पूर्जा/विवरणलाई सम्झनु पर्दछ ।
- म) **प्रमाणीकरण (Certification)**: अग्रिम रूपमा पहिचान गरिएको एवं विश्वासिलो प्रक्रिया अपनाई कुनै कृषि उपजको निर्धारित गुणस्तर कायम गर्नका लागि पुरा गर्नुपर्ने शर्तहरू पुरा गरिएको छ भनी तेस्रो पक्षले दिने लिखित सुनिश्चितता ।
- य) **निरीक्षण (Inspection)**: कुनै कृषि उपजको उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृत्या निर्धारित मापदण्ड अनुसार छ/छैन भनी सम्बन्धित स्थलमा गई वास्तविकता पत्ता लगाउन अनुगमन र जाँचपडताल गरिने कार्यलाई निरीक्षण भनिन्छ ।

- र) निरीक्षक (Inspector): प्रमाणीकरण गर्ने निकायले सम्बन्धित कृषि उपजको उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृया निरीक्षण गर्नका लागि नियुक्त गरेको व्यक्तिलाई निरीक्षक भनिन्छ ।
- ल) प्रमाणीकरण चिन्ह (Certification logo): प्रमाणीकरण निकायले सञ्चालन गरेको प्रमाणीकरण कार्यक्रममा आवश्यक पर्ने शर्तहरू पुरा गरेको प्रमाणित गर्नका लागि दिइने संकेत/चिन्ह/प्रतिकलाई प्रमाणिकरण चिन्ह (logo) भनिन्छ ।
- व) समानान्तर उत्पादन (Parallel production): एउटै किसानले आफ्नो खेत बारीमा एकै समयमा प्रांगारिक र अप्रांगारिक तरिकाबाट उत्पादित एकै बाली वा जातका वस्तु ।
- श) प्रशोधन सामग्री (Processing materials): खाद्य वस्तुको रूपमा उपयोगमा नआउने तर खाद्य वस्तु प्रशोधन तथा उत्पादनका लागि प्रयोगमा ल्याईने औजार, भाँडा कुँडा तथा अन्य सामग्रीलाई प्रशोधन सामग्री भनिन्छ । यस्ता सामग्रीहरू प्रशोधक वा उत्पादकको नियत वा अनुमान बाहिरै अवशेषका रूपमा मिसिएर खाद्य वस्तु उपभोगका लागि अनुपयुक्त हुन सक्दछन ।
- ष) प्रशोधन सहयोगी (Processing aids) प्रशोधन सहयोगी भन्नाले उत्पादन, प्रशोधन तथा प्याकेजिङ्ग कार्यमा लुब्रिकेसन (lubrication) तथा सफाई जस्ता कामका लागि प्रयोगमा ल्याईने तर उत्पादित /प्रशोधित वस्तुमा मिसाईन नहुने पदार्थलाई बुझ्नु पर्दछ ।
- स) कच्चा पदार्थ (Raw material): प्रशोधन कार्यमा प्रयोग हुने प्रशोधन सामग्री र खाद्य योगशील बाहेकका प्रशोधन पूर्वका खाद्य सारयुक्त वस्तु भन्ने बुझिन्छ । प्रशोधन गरिने मुख्य वस्तु वा उत्पादन कच्चा पदार्थभिन्न पर्दछ ।
- ह) मापदण्ड (Standard): मापदण्ड भन्नाले कुनै देशले आफ्नो आन्तरिक प्रयोगका लागि वा वाह्य बजारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय नियम अनुसार मान्य हुने गरी बनाएको प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनको मापदण्ड भन्ने बुझिन्छ ।
- क्ष) प्रशोधन (Processing): प्रशोधन भन्नाले तताउने, चिस्याउने, निर्मलीकरण गर्ने, सुकाउने, पकाउने, कुट्ने, पिस्ने, मिसाउने, उमाल्ने, उसिन्ने, भोल बनाउने, दाना बनाउने, भुट्ने, तार्ने, अचार बनाउने र यसरी उत्पादित वस्तुलाई प्याक/डिब्बा बन्दि गर्ने (canning/bottling) कार्य भन्ने बुझिन्छ ।
- त्र) सञ्चालक/प्रशोधक (Operator/ Processor): संचालक भन्नाले कुनै पनि पदार्थ उत्पादन, तयारी, आयात वा बजारीकरण गर्ने व्यक्तिलाई जनाउँछ । मिल धनी, डिब्बा निर्माता, प्याकिङ्ग कर्ता, निर्यातकर्ता, थोक व्यापारी, खुद्रा व्यापारी, संकलक र अन्य साना उद्यमीहरू प्रशोधक/सञ्चालक अन्तर्गत पर्दछन् ।

२.२. प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको उद्देश्य (Objective of Organic Agriculture Production and Processing Systems)

वातावरणीय सन्तुलनका साथै गुणस्तरीय प्राङ्गारिक वस्तु उत्पादन गरी उपभोक्ताको माग पूर्ति गर्नु प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको मुख्य उद्देश्य हो । प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको विशेष उद्देश्यहरू यस प्रकारका छन् :

- क) प्राकृतिक प्रणाली/चक्रसितको रचनात्मक एवं जीवनदायी अन्तरक्रियाका आधारमा पर्याप्त मात्रामा गुणस्तरीय खाद्य वस्तु उत्पादन गर्ने । उत्पादन प्रकृत्यामा पुनर्प्रयोग र पुनर्जीवित/पुनर्उत्पादन हुने किसिमका वस्तुको प्रयोगमा जोड दिने ।

- ख) कृषि उत्पादन गरिने जमीन तथा वरपरको क्षेत्रमा रहेका वनस्पति, जीवजन्तु र शुष्म जीवाणुहरु वीचको जैविक चक्रको सहअस्तित्व कायम राख्न सहयोग गर्ने ।
- ग) माटोको उर्वराशक्ति र जल-सम्पदाको दीगो उपयोग गरी समुचित व्यवस्थापन गर्ने ।
- घ) कृषि प्रणालीबाट उत्सर्जित प्रदूषणहरुको न्यूनीकरण गर्ने ।
- ङ) पाल्तु पशु-पंक्षीलाई कम पिडा दिन र पूर्ण विकासका लागि उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने ।
- च) कृषि प्रणाली भित्र जैविक विविधता (पर्यावरणीय, जातीय र अनुवांशिक) संरक्षण गर्ने ।
- छ) परम्परागत ज्ञान, शीप, कला र कृषि प्रणालीको संरक्षण तथा सदुपयोगमा जोड दिने ।
- ज) संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्रमा उल्लेख भए मुताविक शुद्ध र स्वच्छ खाना तथा कार्यस्थलमा स्वस्थ वातावरण सुनिश्चित गर्न जोड दिने ।
- झ) कैयन ब्यक्ति/समुदायमा आनुवांशिक प्रौद्योगिकी (Genetic Engineering)ले जीवन र यससंग आबद्ध सिद्धान्त र दर्शनको विरुद्धमा कार्य गर्दछ भन्ने विश्वास भएको हुँदा प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीमार्फत 'मानव बानी-व्यहोरा र वातावरण' र 'जीवन र दर्शन' वीचको प्रगाढ अन्तरसम्बन्धको विषयमा जनचेतना फैलाउने ।

२.३ प्राङ्गारिक कृषिका आधारहरु (Basis for Organic Agriculture)

२.३.१ बाली उत्पादन (Crop production)

माटोको उर्वराशक्ति तथा जैविक विविधता कायम गर्न निम्नअनुसार विधि अवलम्बन गरिनु पर्दछ:

- क) उपयुक्त बाली चक्र र मिश्रित बाली प्रणालीको अनुसरण
- ख) पुनर्प्रयोग र पुनर्जीवित/पुनर्उत्पादन हुने आधारमा प्राङ्गारिक वस्तुको उपयोग
- ग) रासायनिक मलखाद तथा विषादी प्रयोग बन्द गरी रोग/कीरा व्यवस्थापनका लागि स्थानीय स्रोतमा आधारित अन्य एकिकृत विधिको प्रयोग ।

२.३.२ पशुपालन व्यवस्थापन (Livestock management)

प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीका सन्दर्भमा खाद्य-चक्र (food-cycle) व्यवस्थापन, प्राङ्गारिक पुनर्प्रयोग (organic recycling), कृषिजन्य उप-उत्पादनहरु (byproduct)को सदुपयोग र माटो, जैविक विविधता तथा वातावरण संरक्षणका दृष्टिले पशुपालन व्यवसायको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । पशुपालनमा पशु-पंक्षीहरुको संतुलित आहार एवं शारिरिक तन्दुरुस्ती र पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि निम्नानुसारका विधि अवलम्बन गर्नु पर्दछ :

- क) प्रचुर मात्रामा प्राङ्गारिक डाले/भुईँ घाँस तथा अन्य खाद्य वस्तुको आपूर्ति
- ख) पशु-पंक्षीको बानी व्यहोरा र आवश्यकता अनुसार गोठ, खोर, चरन तथा हिंडडुलको व्यवस्था
- ग) प्राकृतिक, होमियोपेथिक तथा आयुर्वेदिक औषधोपचारको व्यवस्था
- घ) अन्य कुनै औषधी, रसायन तथा फुड एडिटिभ्स, प्रयोग विहिन उत्पादन
- ङ) आनुवांशिक श्रोत संरक्षणका लागि छनौट (selection) विधि र नाता नपर्ने बिच स्वजातीय प्रजननबाट उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउने ।

२.४ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विषयहरू

प्राङ्गारिक कृषि उपजहरूको उत्पादन तथा प्रशोधनमा ध्यान दिइनु पर्ने पक्षहरू निम्नानुसार छन् ।

- क) सह-सम्बन्ध: पर्यावरणीय सन्तुलन भन्नु नै वनस्पति तथा जीवजन्तुहरू बीचको सह-सम्बन्ध हो । कृषकले आफ्नो खेतबारी र घर-गोठको लागि आवश्यक पर्ने वस्तुहरू सकेसम्म आफैले उत्पादन गरेमा यस खालको सम्बन्धलाई दीगो रूपमा कायम राख्न सम्भव हुन्छ । वानस्पतिक प्रोटीन तथा शक्तिलाई पशुजन्य रूपमा रूपान्तरण गर्ने क्रममा जैविक विविधता नासिएर जाने सम्भावना बढी भएको हुँदा बाली तथा पशु उत्पादन बीच सन्तुलन कायम गरिनु पर्दछ ।
- ख) उपयुक्त प्रशोधन : कच्चा खाद्य पदार्थ प्रशोधन गर्दा प्राङ्गारिक उपजको गुणस्तर कायम गर्न स्वीकृत प्रशोधन विधि तथा खाद्य योगशीलको प्रयोग हुनुपर्दछ । यसबाट प्रशोधन प्रकृयाका कारण खाद्य गुणस्तरमा हुनसक्ने गिरावटलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुग्दछ । प्रशोधन कार्यमा स्तर-निर्धारण, होसियारी, उर्जा संरक्षण र बाह्य वस्तुको कम प्रयोग हुनुपर्दछ ।
- ग) वातावरणीय संरक्षण तथा प्रदूषण न्यूनीकरण: प्राङ्गारिक उपजहरूको प्रशोधन, प्याकेजिङ तथा स्थानान्तरण गर्दा उत्पादित बस्तुको गुणस्तरको सुनिश्चितता, फोहोर-मैलाको उचित व्यवस्थापन र वातावरणीय संरक्षणमा विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ ।
- घ) श्रमिक तथा सामाजिक हित : प्रशोधन, प्याकेजिङ तथा स्थानान्तरणमा संलग्न श्रमिकहरूको हित र आदिवासीका परम्परागत ज्ञान र सीपको आधारमा उत्पादित उपजहरूबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण हुनुपर्दछ ।
- ङ) उपयुक्त दूरी : प्राङ्गारिक तथा रासायनिक उत्पादन क्षेत्र बीच तोकिए अनुसारको दूरी भए नभएको र समानान्तर उत्पादन अवस्थामा तोकिए अनुसार प्रविधि अनुसरण भए नभएको सुपरिवेक्षणका आधारमा प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणको प्रकृया थालनी हुनु पर्दछ ।

२.५. प्राङ्गारिक कृषिको मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू (Guiding Principles of Organic Agriculture)

प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन निम्न सिद्धान्तहरूका आधारमा गरिएको हुन्छ ।

- क) एकल बाली प्रणालीलाई एकीकृत बाली प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने
- ख) रोग-कीरा व्यवस्थापनमा प्राकृतिक शत्रु जीव व्यवस्थापनामा केन्द्रित जैविक तरिका अपनाउने । पशुपालनमा खोप तथा सन्तुलित पोषणका माध्यम रोग प्रतिकारात्मक क्षमताको विकास गर्ने खालका उपायहरूको अवलम्बन गर्ने ।
- ग) उत्पादन तथा प्रशोधन स्थल कुनै मिसावट, रसायन तथा विषादीबाट हुने प्रदूषणबाट मुक्त हुनुपर्दछ । पशुपालनको हकमा घाँसमा आधारित पशुपालन गरी पशुपंछी दाना उत्पादनमा एन्टिबायोटिक्स र हर्मोन जस्ता रसायनको प्रयोग गरिनु हुँदैन।
- घ) स्थानीय हावापानी सुहाउँदो र रोग-कीरा कम लाग्ने किसिमको बाली विरुवाको जात छनौट गरिनु पर्दछ ।
- ङ) माटोको उर्वराशक्ति वृद्धि गर्न प्राङ्गारिक मल (गोठेमल, कम्पोष्ट, हरियो मल, पीना, जैविकमल, भोलमल र छापो)को उपयोग गर्ने
- च) माटोमा खाद्यतत्व आपूर्तिको लागि घरखेतमा उत्पादित प्राङ्गारिक पदार्थको उपयोग गर्ने
- छ) आनुवांशिक प्रौद्योगिकी (Genetic Engineering)बाट उत्पादित आनुवंश रूपान्तरित (GMOs) तथा जीवित रूपान्तरित (LMOs) वस्तुको प्रयोग हुनु हुँदैन ।

भाग ३: प्राङ्गारिक कृषिको मापदण्ड (Standards of Organic Agriculture)

३.१. प्राङ्गारिक खेती गरिने जमिन

- ३.१.१ प्राङ्गारिक खेति हुने कित्तालाई प्रदूषण र मिसावटबाट जोगाउन प्राङ्गारिक र रासायनिक खेति गरिने कित्ताहरु बिच मध्यवर्ती क्षेत्र र बाली हुनुपर्दछ ।
- ३.१.२ प्राङ्गारिक र रासायनिक खेति बिच सडक भएमा ४ मिटर र अन्य अवस्थामा कम्तिमा ५ मीटर मध्यवर्ती क्षेत्र (Buffer zone) हुनु पर्नेछ ।
- ३.१.३ प्राङ्गारिक प्रमाणिकरणका लागि निम्न अनुसारका उपजहरु स्वीकार्य हुने छैनन् ।
 - ३.१.३.१ एकै कित्ता जमिनमा प्राङ्गारिक र रासायनिक दुवै तवरको खेति भएमा ।
 - ३.१.३.२ आपसमा मिसावटको सम्भावना रहेका समानान्तर उत्पादन भएमा ।
- ३.१.४ रासायनिक मल, वृद्धि प्रबर्द्धक र रोग/कीरा/भारनाशक विषादी जस्ता कुनै किसिमको रसायन प्रयोग भएको हुनु हुँदैन ।
- ३.१.५ रसायनको संसर्गमा आएका मेसिन, औजार तथा उपकरणहरु सफा गरेर मात्र प्राङ्गारिक खेति गरिने जमिनमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

३.२. रुपान्तरण अवधि (Conversion period)

- ३.२.१ रुपान्तरण अवधि प्राङ्गारिक खेति शुरु भएको मिति देखि गनिने छ ।
- ३.२.२ रुपान्तरण अवधिको पहिलो वर्षमा (प्राङ्गारिक प्रणालीमा ल्याइएको एक वर्षसम्म) प्रमाणिकरण गर्ने निकायले बेला बेलामा निरीक्षण गर्नुपर्दछ । प्रमाणीकरण चिन्ह भने प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
- ३.२.३ रुपान्तरण अवधिको दोस्रो र तेस्रो वर्षको उत्पादनलाई राम्रोसँग निरीक्षण गरेर प्रमाणीकरण निकायले 'रुपान्तरण अवस्थाको प्रमाणीकरण चिन्ह' प्रदान गर्न सक्नेछ ।
- ३.२.४ उत्पादन तथा प्रशोधन कर्ताले विगत तीन वर्षदेखि प्राङ्गारिक तरिकाले उत्पादन/प्रशोधन गरेको भन्ने यथेष्ट प्रमाण (माटो र उत्पादित वस्तुमा विषादीको असर नरहेको भनी प्रयोगशालाको रिपोर्टका साथै उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीमा प्रयोग गरिएका विधि, प्रविधि र बस्तुहरुको अभिलेख) जुटाउन सकेमा प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि पुरै रुपान्तरण अवधि पखिर्हनु पर्ने छैन ।
- ३.२.५ प्राङ्गारिक खेति गरिएको भनिएको जमिनमा पूर्व स्वीकृति विना नियन्त्रित वा प्रतिबन्धित सामग्री प्रयोग भएको पाईएमा प्रमाणीकरण चिन्ह प्रदान गर्न सकिदैन । यस्तो अवस्थामा पूर्व निश्चित प्रमाणिकरण खारेज गरी प्रमाणिकरणका लागि पुनः ३ वर्षको रुपान्तरण अवधि कायम गरिनेछ । यद्यपि उत्पादकको काबु बाहिरै आकस्मिक रूपमा कुनै नियन्त्रित वा प्रतिबन्धित सामग्री राखिन गएको भन्ने प्रमाणित भएमा स्थितिको नाजुकता हेरी प्रमाणीकरण निकायको निर्णय अनुसार हुनेछ ।
- ३.२.७ प्रचलित कानून अनुसार स्वीकृती प्राप्त प्रमाणिकरण निकायले प्राङ्गारिक खेति गरिएको जमिनको ईतिहास तथा उत्पादन तौर तरिका समेतको निरीक्षण प्रतिवेदनका आधारमा यस मापदण्डको उद्देश्यको प्रतिकूल नहुने गरी रुपान्तरण अवधिलाई परिवर्तन गर्न सक्ने छ । यद्यपि रुपान्तरण अवधि एक वर्षभन्दा कम भएको उत्पादनलाई प्राङ्गारिक मानिने छैन । तिन वर्ष भन्दा बढि बाँझो रहेको

जमिन र सामुदायिक वनमा उत्पादित वा वन क्षेत्रबाट संकलित उपज र पशु/मौरी चरण क्षेत्रको हकमा जमिनको रुपान्तरण अवधि प्रमाणिकरण प्रस्तावना स्वीकृत भएको मितिबाट गणना गरिनेछ ।

३.३. बाली उत्पादन^३ (Crop production)

- ३.३.१ पाएसम्म र हुँदासम्म स्थानीय जात र प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण भएका बीउ बिजनको प्रयोग गर्नुपर्दछ । प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण भएका बीउ बिजन नपाईएमा रासायनिक तरिकाले उत्पादित तर रासायनिक पदार्थ/विषादीमा उपचार नगरिएको बीउ बिजन प्रयोग गर्न सकिनेछ । भर्खरै प्राङ्गारिक खेति शुरु भएको क्षेत्रमा प्रमाणीकरण निकायले तोकेको समयअवधि भित्र मात्र रासायनिक पदार्थ/विषादीमा उपचार भएको बीउ प्रयोग गर्न सकिनेछ । अप्राङ्गारिक बीउ प्रयोग गरिने माथिका दुवै अवस्थामा निरीक्षणका आधारमा आवश्यक निर्देशन सहित प्रमाणिकरण निकायको पूर्व स्वीकृति अनिवार्य हुनेछ ।
- ३.३.२ बीउ उपचारको लागि अनुसूची १ मा बताए मुताबिक गर्नुपर्दछ ।
- ३.३.३ आनुवांशिक प्रौद्योगिकी (Genetic Engineering)बाट उत्पादित आनुवंश रुपान्तरित (GMOs) तथा जीवित रुपान्तरित (LMOs) वस्तुको बीउ प्रयोग गर्न पाईदैन ।
- ३.३.४ पशुपंक्षीको लागि आवश्यक पर्ने घाँस र दाना प्राङ्गारिक उत्पादनबाट आपूर्ति हुनुपर्दछ ।
- ३.३.५ माटोको उर्वराशक्ति विकास हुने, जमिनमा नाइट्रोजन चुहावट न्यून हुने र भ्रार, रोग र कीराको समस्या न्यूनिकरण हुने गरी बाली चक्र प्रणाली अनुशरण गरिनु पर्दछ ।

३.४ माटो, पानी र मलखाद व्यवस्थापन^४

- ३.४.१ माटोको गुणस्तर सुधार गर्न कुनै किसिमको रासायनिक मल प्रयोग गर्न पाईदैन ।
- ३.४.२ न्यूनतम ९० दिन कुहाएर राम्रोसँग पाकेको गोबरमल वा गोबर ग्याँसबाट निस्केको लेदो (slurry) मल वाली काटनु/टिप्नु भन्दा ३० दिन अगावै माटोमा मिलाउनु पर्दछ । राम्रोसँग नपाकेको गोबर मल र गोबर ग्याँसबाट निस्केको लेदो (slurry) प्रयोग गर्नु

^३ सामान्य सिद्धान्त :

- १ प्राङ्गारिक उत्पादन गरिने वालीको जात, विरुवा र बीउ सकेभर प्राङ्गारिक तरिकाले उत्पादन गरिएको, खेति गरिने भौगोलिक क्षेत्रको लागि सिफारिश भएको र रोग-कीरा कम लाग्ने हुनुपर्दछ ।
- २ बीउ तथा विरुवाको छनौट गर्दा वालीको जातीय विविधता कायम राख्न विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।
- ३ स्थानीय स्तरमा प्राङ्गारिक बीउ/विरुवा उत्पादन, साटासाट तथा बिक्री वितरणलाई प्रोत्साहन गर्ने खालको कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

^४ सामान्य नीति तथा सिद्धान्त

- क. माटोको गुणस्तर सुधार गर्न, मलखाद प्रयोग तथा वालीको छनौट गर्नु भन्दा अगाडि माटोको नमूना लिई खाद्य तत्व र विषादीको असर परीक्षण गरिनुपर्दछ ।
- ख. प्राकृतिक वा प्राकृतिकजन्य खनिज स्रोतबाट प्राप्त वस्तुहरु प्रयोग गरी माटोको पि.एच. ठीक अवस्थामा राख्नुपर्दछ ।
- ग. खेतबारी खाली नराखी कोसेबाली लगाई राख्नुपर्दछ । जसले माटोको उर्वराशक्ति सुधार गर्दछ र भू-क्षय हुनबाट पनि जोगाउँदछ ।
- घ. खन्ने र जोत्ने कार्यको लागि ठूला मेशिनरी सामानको प्रयोग घटाउँदै लानुपर्दछ । यस सन्दर्भमा शुन्य खनजोत र न्यून खनजोत प्रविधिलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ ।
- ङ. माटोमा खाद्य तत्वको सन्तुलन कायम राख्न एकीकृत माटो सुधार कार्य र प्राङ्गारिक पदार्थ सन्तुलित तरिकाले प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

- हुँदैन; यदि प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था आएमा वाली काट्नु/टिप्नु भन्दा १२० दिन अगावै माटोमा मिलाई सक्नु पर्दछ ।
- ३.४.३ कुखुरापालन फर्मबाट कुखुराको मल ल्याएर प्रयोग गर्नु पर्दा प्रमाणीकरण निकायबाट स्वीकृती लिई यस्तो मललाई लाभदायिक जिवाणुहरुको प्रयोग गरी पूर्णरूपले कुहाएर मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
 - ३.४.४ माटोमा पोट्यासियम लगायत अन्य खनिज तत्व कमी भएमा प्रमाणीकरण निकायलाई जानकारी गरी खेतबारीमा राख्न बनाईएको कम्पोष्टमल (प्रतिटन)मा बढिमा ५-१० के.जी. रासायनिक स्रोतबाट प्राप्त यस्ता खनिज तत्वयुक्त मलखाद राख्न सकिन्छ ।
 - ३.४.५ आनुवंश परिवर्तित वस्तु (GMOs) तथा यस्तो स्रोतबाट प्राप्त भए बाहेक माटो तथा मलमा लाभदायक सूक्ष्म जीवाणुहरु प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
 - ३.४.६ औद्योगिक तथा शहरी क्षेत्रबाट निस्कने फोहोर मैलामा कडा धातु/खनिज तत्व हुने भएकाले प्रभावकारी सूक्ष्म जीवाणु प्रयोग गरी राम्रोसंग पाकेको मल प्रयोगशालामा जाँचाई कडा धातु/खनिजको मात्रा हेरी प्रमाणीकरण निकायको स्वीकृतीमा प्रयोग गर्न सकिने छ । मलखाद वा अन्य प्रयोजनका लागि मानव मलमूत्रको प्रयोग निषेध गरिएकोछ ।
 - ३.४.७ मुख्य वालीको अगाडि या पछाडि वालीचक्र प्रणालीमा अनिवार्य रुपमा कोसेवाली लगाउनु पर्दछ ।
 - ३.४.८ प्राङ्गारिक मलको रुपमा पशु पंक्षीको रगतको धुलो, गाईवस्तुको मलमूत्र, राम्ररी कुहिएको कुखुराको मल, हरियो भ्याउ, नीमको पिना, तोरीको पिना, अन्य कुनै वालीको पिना, चट्टानको धूलो, हड्डी चूर्ण, फलको बोक्रा, दिउली, काठको धूलो, खरानी, प्रति टन कम्पोष्टमा ५ के.जी सम्म पोट्यासियम सल्फेट, धानको भुस, प्राकृतिक चून र अण्डाको बोक्राको धुलो प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
 - ३.४.९ कम्पोष्टको भोल, नरिबलको रस, सिस्नोको भोल र प्राङ्गारिक पदार्थबाट बनाईएको भोल मल र प्रमाणीकरण निकायको स्वीकृतीमा बिरुवाको वानस्पतिक प्रसारणको लागि प्रयोग हुने रासायनिक प्रबर्द्धक बाहेक रासायनिक वृद्धि प्रबर्द्धक प्रयोग गर्नु हुँदैन
 - ३.४.१० रोगजन्य अवस्थामा र खोरिया खेतीमा खराब प्रकृतिका बिरुवा, काँडा र भार पोल्नु परेको अवस्थामा बाहेक कुनै पनि वाली अवशेष पोल्नु हुँदैन ।

३.५. रोग, कीरा तथा भ्रारपात नियन्त्रण⁵

- ३.५.१ रोग, कीरा र भ्रार नियन्त्रणमा रासायनिक तवरबाट फ्याक्टि निर्मित साबुन तथा सर्फहरू लगायत कुनै किसिमको रासायनिक विषादी प्रयोग गर्न पाइदैन ।
- ३.५.२ प्राङ्गारिक वालीमा रोग-कीरा व्यवस्थापनमा -
- क) नीम, बकाईनो, रिट्टो, अर्खुल, तीतेपाती, असुरो, तुलसी, सूति जस्ता वनस्पतिबाट बनाइने भोल तथा धूलोजन्य वानस्पतिक कीटनाशक,
- ख) खनिज पदार्थ, खरानी, प्राङ्गारिक खुर्सानी, प्याज, लसुन र वनस्पति तेल,
- ग) GMOs/LMOs बाहेक शुक्ष्म जीवाणु
- घ) बत्ती, लिसो (टांसिने), फेरोमेन र खोलसे (pit-fall) पासो जस्ता भौतिक तरिका प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- ३.५.३ तरकारी वालीमा अर्खुल (*Derris elliptica*) जस्ता वनस्पतिबाट निकालिएको भोलजन्य वानस्पतिक कीटनाशक छर्किएको वाली टिपानीका लागि सात दिन सम्म पर्खनु पर्दछ ।
- ३.५.४ सूति तथा सूतिजन्य वानस्पतिक विषादी माटोमा रहने कीरा नियन्त्रणको लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ । आलु, सखरखण्ड र अन्य जरा खाने वालीहरूमा भने यो पदार्थ प्रयोग गर्न पाईने छैन ।
- ३.५.५ च्याउ उत्पादनमा अप्राङ्गारिक तरिकाले उत्पादन गरेको पराल प्रयोग गर्न पाईदैन ।
- ३.५.६ प्राङ्गारिक तरिकाले व्यवस्थापन गर्न नसकिने हदसम्म रोग-कीराको प्रकोप भई रासायनिक विषादी नै प्रयोग गर्नुपर्ने स्थिति आईपरेमा प्रमाणीकरण निकायलाई सम्पर्क गरी आवश्यक परामर्श एवं स्वीकृति लिनुपर्नेछ ।
- ३.५.७ छापो राख्ने प्रयोजनको लागि धानको पराल र उस्तै सामग्री जुनसुकै स्रोतबाट ल्याउन पाईन्छ

३.६. वाली/ वीड भण्डारण

- ३.६.१ भण्डारण गर्दा प्राङ्गारिक र अप्राङ्गारिक उपजहरूलाई मिसाएर राख्नु हुँदैन ।
- ३.६.२ प्राङ्गारिक उपज राम्ररी प्याकिङ्ग गरीएको र उपभोक्ता सम्म पुगुन्जेल सुरक्षित रहने गरी लेबल लगाईएको हुनुपर्दछ ।
- ३.६.३ प्राङ्गारिक उपज भण्डारण गरिने कण्टेनर र स्थान (कोठा या गोदाम)मा कुनै किसिमको रसायन प्रयोग गर्न पाईदैन ।

⁵ सामान्य नीति तथा सिद्धान्त

- क. फूल खेल्ने, विभिन्न किसिमका बास्ना आउने विरुवाहरू मुख्य वालीसँगै लगाएमा रोग कीरा नियन्त्रणमा सजिलो हुनुको साथै प्राकृतिक शत्रु जीव व्यवस्थापनमा पनि सहयोग पुग्दछ । प्राङ्गारिक रोग कीरा व्यवस्थापनको लागि खेतबारी वरपर गाईने कीरा, जुनकीरी र स्त्री स्वभावको खपटे बस्न सक्ने बासस्थान सिर्जना गर्नुपर्दछ ।
- ख. रोग, कीरा नियन्त्रण गर्ने र कीरा भगाउनको लागि प्रमाणित भैसकेका एक वर्षीय विरुवाहरू मिश्रित वालीको रूपमा लगाउनाले रोग कीरा नियन्त्रणमा ठूलो सहयोग पुग्दछ । उदाहरणको लागि बन्दाको किरा नियन्त्रण गर्नु परेमा बन्दाको भित्र प्याज, लसुन लगाउने ।
- ग. दुवै वा तीनै मौसममा उही जग्गामा उस्तै तथा उही वाली लगाउने चलन बन्द गरी वालीचक्र प्रणाली लागू गर्ने ।
- घ. राम्रो र उपयुक्त किसिमको खनजोत गरी भ्रार नियन्त्रण गर्ने साथै मिश्रित वाली, छापो हाल्ने तथा छापो जस्तो हुने वाली लगाउनाले पनि भ्रार नियन्त्रण गर्न सहयोग पुग्दछ ।
- ङ. परम्परागत तथा आदिवासीले शारदियौँदेखि विकास गरेका उपयुक्त वाली भण्डारण प्रणाली वा प्राङ्गारिक सिद्धान्त अनुसार विकसित गरेको प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

- ३.६.४ भण्डारणमा कुनै रसायनको प्रयोगबाट प्राङ्गारिक उपज प्रदूषित नहुने गरी भौतिक तथा यान्त्रिक पासो राख्न पाइनेछ ।
- ३.६.५ फलफूल, बालीनाली तथा सागसब्जी पकाउन वा रंग विकसित गर्न कुनै किसिमको रसायन प्रयोग गर्न हुँदैन ।

३.७. पशुपालन व्यवसाय^६

- ३.७.१ पशुहरुलाई प्रकृतिक स्वाभाव अनुसारको क्रियाकलापमा अवरोध नहुने र स्वाभाविक तरिकाले बढ्न र हुर्कन सक्ने वातावरणमा राखिनु पर्दछ ।
- ३.७.२ भ्रुण प्रत्यारोपण र क्लोनिङ्ग गर्न पाइदैन ।
- ३.७.३ कृत्रिम गर्भाधान गर्नु परेमा प्रमाणीकरण निकायको सल्लाहमा गर्नु पर्नेछ ।
- ३.७.४ आनुवंश परिवर्तित पशुहरुको उत्पादन गर्न पाइने छैन ।
- ३.७.५ पशु प्रजननका लागि हर्मोनहरुको प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
- ३.७.६ प्रमाणीकरण निकायको परामर्शमा रासायनिक श्रोतका कुनै एण्टिबायोटिक प्रयोग गर्न सकिनेछ । पशु उत्पादनमा यस्ता रसायनको अवशेष (residue) स्वीकृत मात्रा भन्दा अधिक हुनुहुँदैन ।

३.८. मत्स्यपालन व्यवसाय^७

- ३.८.१ प्राङ्गारिक माछा पालनमा प्रयोग हुने पानीमा गह्रौं धातुजन्य तथा अन्य रसायन मिसावटको सम्भावना भएमा पानीको उपचार वा छुट्टै स्रोत र सङ्कलन पोखरीको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ३.८.२ प्राङ्गारिक माछा पालन गर्ने जलाशय र अन्य जलाशय बीच कम्तिमा पाँच मिटरको दूरी हुनुपर्दछ ।
- ३.८.३ जलाशयमा माछाको चलखेल र बृद्धि विकासमा नकारात्मक असर पुग्ने गरी बढी घनत्वमा माछा राखिएको हुनु हुँदैन ।
- ३.८.४ माछा उत्पादन गर्ने जलाशयको वरपर छाँयाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- ३.८.५ माछा पालनबाट निस्कने पानी र अन्य सहउत्पादनले वातावरण प्रदूषण हुनुहुँदैन ।

^६ सामान्य सिद्धान्त

- क. प्राङ्गारिक पशुपालन व्यवसाय माटोपानी, विरुवा र जनावरहरुको कृयाशिल सम्बन्धमा आधारित हुनुपर्दछ ।
- ख. जनावरहरुको प्राकृतिक आवश्यकता पुरा गर्न र उनीहरुको स्वाभाव अनुसारको चरित्र प्रदर्शन गर्ने वातावरण तयार गरिनु पर्दछ ।
- ग. पशु उत्पादनका लागि गरिने चरन व्यवस्थापनले जैविक विविधता संरक्षण र माटोपानी व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ ।
- घ. प्राङ्गारिक पशु व्यवस्थापन सन्तुलित पोषणको सिद्धान्तमा आधारित हुनु पर्दछ जसले विभिन्न रोग तथा संक्रमणका साथै परजीवीको आक्रमण र आन्तरिक गढबडीबाट हुने समस्याको रोकथाममा समेत सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

^७ सामान्य सिद्धान्त

- क. प्राङ्गारिक माछा पालन व्यवसायमा माछाहरुको आधारभूत चारित्रिक आवश्यकताहरुको ख्याल गरिएको हुनुपर्दछ ।
- ख. माछापालन व्यवसाय गर्दा माछाहरुको स्वास्थ्य राम्रो राख्ने कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ ।
- ग. स्थानीय जातको माछा उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरिनु पर्दछ । यदि माछा स्थानीय होइन भने यसले स्थानीय पारिस्थितिक प्रणालीलाई पार्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्युनिकरण गर्ने उपायहरुको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।
- घ. माछा पालन व्यवसायले वरिपरीको वातावरण र अन्य जीवलाई नकारात्मक असर पुऱ्याउन हुँदैन ।
- ङ. माछा उत्पादन गर्ने जलाशय र वरिपरीको वातावरण व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त उपायहरु अपनाउनु पर्दछ ।

- ३.८.६ आनुवांशिक प्रौद्योगिकी (Genetic Engineering)बाट अनुवंश परिवर्तित माछाको जातहरु प्रयोग गर्न पाइदैन ।
- ३.८.७ अन्य वृंदासंग नबाकिने गरी माछा उत्पादनमा चून, नीलोतूथो र गोवरको प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
- ३.८.८ माछा पालन व्यवसाय अन्य व्यवसायसँग एकीकृतरूपमा गरिनु पर्दछ ।

३.९. मौरीपालन व्यवसाय^८

- ३.९.१ प्राङ्गारिक मौरीपालनका लागि स्थानीय जातको मौरी (*Apis cerena*)को सवालमा दुई कि.मि. र युरोपियन मौरी (*Apis mellifera*)को सवालमा ४ कि.मि. क्षेत्र वरिपरि अप्राङ्गारिक खेतीपाती वा अन्य क्रियाकलाप भएको हुनु हुँदैन ।
- ३.९.२ मौरीको घरमा प्रयोग हुने काठ तथा अन्य स-साना सामग्री र मह काट्दा प्रयोग गरिने औजार तथा सामग्री वृंदा ३.९२ अनुसार तय गरिएको प्राङ्गारिक मापदण्ड अनुसार हुनु पर्दछ ।
- ३.९.३ मौरीको मह काट्दा पुरै चाका निचोरेर मह काढ्न हुँदैन ।
- ३.९.४ रोग तथा परजीवी नियन्त्रणको लागि एन्टिबायोटिक तथा मौरीलाई हानिकारक हुन सक्ने औषधी प्रयोग गर्न हुँदैन ।

३.१० प्रशोधन, प्याकिङ्ग, भण्डारण तथा संरक्षण^९

- ३.१०.१ प्रशोधनकर्ताले प्राङ्गारिक कृषि उपज प्रशोधन कार्यका लागि नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट अनुमति पत्र लिनु पर्दछ । विशेष निगरानी सूचीमा रहेका प्रशोधित वस्तुहरुको हकमा विशेष अनुमति पत्र लिनु पर्दछ ।
- ३.१०.२ अप्राङ्गारिक उपज तथा अन्य प्रशोधनमा उपयोग भएको स्थल, मेशीन, उपकरण तथा भाँडाकुँडाहरु प्राङ्गारिक उपज प्रशोधन गर्नु अगाडि राम्रोसँग सफा सुग्घर गर्नु पर्दछ ।
- ३.१०.३ मुख्य कच्चा पदार्थ कुनै पनि रसायनबाट प्रदूषण मुक्त प्रमाणित प्राङ्गारिक उपज हुनुपर्दछ
- ३.१०.४ प्रशोधित उत्पादनमा पानी बाहेक प्राङ्गारिक मुख्य कच्चा पदार्थ(हरु)को भाग वजनका हिसाबले ९५% हुनुपर्दछ र खाद्य योगशील (food additives) लगायत अन्य अप्राङ्गारिक कच्चा पदार्थ(हरु)को को भाग पाँच प्रतिशत भन्दा बढी हुनुहुँदैन ।

^८ सामान्य सिद्धान्त

- क. प्राङ्गारिक मौरीपालन व्यवसायले एकीकृत तथा प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।
- ख. मौरी पालन व्यवसायमा स्थानीय जातको मौरीलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।
- ग. मौरीको मह उत्पादनका लागि गरिने मौरी चरन व्यवस्थापनले जैविक विविधता संरक्षण र माटो/पानी व्यवस्थापनमा समेत सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ ।

^९ प्रमाणीकरण निकायले कृषि उपज प्रशोधन, प्याकिङ्ग, थोक/खुद्रा विक्रि, भण्डारण र ढुवानी कार्य सम्बन्धमा निरीक्षण, परामर्श तथा अन्य सेवा प्रदान गर्न सक्नेछ । भाडामा लिईएका लगायत यस्ता स्थलहरु प्राङ्गारिक सिद्धान्त अनुरूप प्रदूषण मुक्त हुनुपर्दछ

सामान्य सिद्धान्त

- क. प्रशोधन गर्ने विधि अवलम्बन गर्दा उपज, खाद्य वस्तुको प्राकृतिक गुणस्तर कायम हुने किसिमबाट गर्नुपर्नेछ । प्रशोधनको लागि सहयोग पुग्ने एडिटिवहरु ५% भन्दा कम मात्रामा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- ख. प्रशोधन, ओसार पसार गर्दा प्राङ्गारिक तथा रासायनिक उत्पादन मिसिन दिनु हुँदैन ।
- ग. प्याकेजिङ्ग सामग्रीले वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने हुनु हुँदैन ।

- ३.१०.५ क) प्रशोधनमा प्रयोग गरिने पानी सफा, शुद्ध र जीवाणु/रसायन रहित हुनुपर्दछ ।
 ख) प्रशोधित वस्तुमा ५०% भन्दा बढी पानी रहने अवस्थामा नेपाल सरकारले तोकेको गुणस्तर अनुरूप स्वीकृत कम्पनी वा स्रोतको पानी प्रयोग गर्नु पर्दछ । ग) प्रमाणीकरण निकायले प्रयोग हुने पानीको प्रयोगशाला जाँचको प्रतिवेदन माग गर्न सक्नेछ । यस अवस्थामा नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त प्रयोगशालामा विश्लेषण गराई प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ ।
- ३.१०.६ प्रमाणीकरण निकायले स्वीकृती दिए वेगरका कुनै किसिमका रसायन तथा एडिटिभहरू प्रशोधनमा प्रयोग गर्न पाईदैन । प्रमाणीकरण निकायहरूले विश्व स्वास्थ्य संगठन तथा संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन को कोडेक्स एलिमेण्टारियस कमिसन (Codex Alimentarius Commission)बाट स्वीकृत मापदण्ड GL32-1999 (Organically produced foods) को अनुसूची २ को तालीका ३ र ४ संग समानीकरण हुने गरी प्रशोधित प्राङ्गारिक उपजहरूमा योगशील, फ्लेभरिङ्ग्स, पानी, लवण, ईन्जाम तथा शुक्ष्मजैविक उपज, खनिज र प्रशोधन सहयोगीहरूको प्रयोग स्वीकृत गर्न सक्नेछन ।
- ३.१०.७ आगो, बिजुली, गोबरग्याँस वा सौर्य उर्जा प्रयोग गरी सुकाउने, अनुवंश परिवर्तित जिवाणु (GMO) रहित जैविक प्रक्रियाद्वारा अचार, जाम, जेली, मार्मालेड तथा अन्य वस्तु बनाउने, कुट्ने, पिस्ने, थिच्ने, आदि प्रक्रियाबाट प्राङ्गारिक उपजहरूको प्रशोधन गर्न सकिन्छ ।
- ३.१०.८ प्राङ्गारिक उपजको प्रशोधन सम्भव हुँदासम्म उत्पादन क्षेत्रमा नै गर्नु पर्दछ
- ३.१०.९ प्रशोधित प्राङ्गारिक उपज प्याकिङ्ग गर्ने सामाग्री तथा कण्टेनर पुनर्प्रयोगशिल वा जैविक प्रक्रियाबाट सड्ने (bio-degradable), रासायनिक मल, विषादी वा अन्य रसायनबाट प्रदूषणरहित र प्रयोग गर्नु अगाडि राम्रोसँग सफा गरिएको हुनुपर्दछ ।
- ३.१०.१० प्रशोधित प्राङ्गारिक उपजहरू भण्डार गर्दा स्पष्ट लेबल लगाईएको हुनुपर्दछ ।
- ३.१०.११ प्रशोधित प्राङ्गारिक र अप्राङ्गारिक उपजहरू एउटै भण्डारमा राख्नु परेमा आपसमा नमिसिने गरी राम्रोसँग छुट्टयाएर राख्नुपर्दछ ।
- ३.१०.१२ भण्डार उपकरण तथा फर्निचरको सरसफाईमा प्रमाणीकरण निकायबाट स्वीकृत सामाग्री मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ । प्राङ्गारिक उपज भण्डारमा कुनै रासायनिक विषादी प्रयोग गर्नु परेमा प्रमाणीकरण निकायको परामर्श अनुसार गर्नुपर्दछ ।
- ३.१०.१३ हावा रहित वा कार्वन डाइअक्साईड सहित प्याकिङ्ग गर्न सकिनेछ, तर विकिरणको प्रयोग गर्न पाईदैन ।
- ३.१०.१४ प्राङ्गारिक उपज भण्डारमा तापक्रम नाप्ने संयन्त्र सहित चिसो बनाउने मेशिन (रेफ्रिजरेटर) र नेपाल सरकारबाट निर्धारित मापदण्ड अनुसारको बरफ प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- ३.१०.१५ स्पष्ट लेबल सहित प्राङ्गारिक र अप्राङ्गारिक प्रशोधित उपजहरू आपसमा नमिसिने गरी यथोचित व्यवस्था गरिएको छ भने दुवै खाले उत्पादन एउटै बाहनबाट ढुवानी तथा ओसार पसार गर्न पाईन्छ ।
- ३.१०.१६ प्राथमिक स्तरका प्राङ्गारिक र अप्राङ्गारिक उपजहरू एउटै भण्डारमा भण्डारण गर्न र एउटै वाहनमा राखी ओसार पसार गर्न सकिने छैन ।

३.११ सामाजिक अधिकार र स्वच्छ व्यापार ¹⁰

- ३.११.१ प्रमाणीकरण निकायले प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण गर्दा उत्पादक तथा प्रशोधकबाट मजदूरहरुको भलाई सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सन्धि-सम्झौताको पालना भए/नभएको स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्दछ ।
- ३.११.२ उस्तै प्रकृतिको कामको लागि समान ज्यालाको व्यवस्था हुनुपर्दछ । प्रमाणीकरण निकायले प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण गर्दा उत्पादक तथा प्रशोधकले मजदूरहरुको हक, हित र भलाई सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनको पालना भए/नभएको स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्दछ ।
- ३.११.३ साना उत्पादक तथा प्रशोधकलाई प्राङ्गारिक मापदण्ड पुगेको उपजको उचित मूल्य दिलाउन राज्यले आवश्यक कानूनी व्यवस्था मिलाई सकेको अवस्थामा प्रमाणीकरण निकायले उपज विक्रि वितरणका सम्भाव्य विकल्प बारे प्रकाश पारिदिनु पर्दछ ।
- ३.११.४ मूल्य निर्धारण प्रकृत्या पारदर्शी हुनुपर्दछ ।
- ३.११.५ उत्पादनलाई मुख्य उपभोक्ताको माभमा पुग्ने चाँडो तथा उपयुक्त माध्यम उत्पादक तथा प्रशोधकले खोज्न प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।
- ३.११.६ उत्पादन र वातावरणीय खर्च धान्ने किसिमले उत्पादित वस्तुको मूल्य तोकिनुपर्दछ ।
- ३.११.७ मध्यस्थकर्ता व्यापारीहरु संलग्न रहेको अवस्थामा नाफाको मुख्य हिंसा उत्पादक कहाँ पुग्ने व्यवस्था सुनिश्चित हुनुपर्दछ ।
- ३.११.८ कुनै उपजको प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि सो उपजको उत्पादन/प्रशोधन कार्यबाट आदिवासीले परम्परा देखि उपयोग गर्दै आएका प्राकृतिक स्रोतहरुमा कुनै किसिमको नकारात्मक असर पुगेको हुनु हुँदैन ।
- ३.११.९ कुनै उपजको प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि सो उपजको उत्पादन/प्रशोधन कार्य संचालनमा कर्मचारीहरु विच क्षमता अनुसारको समान अवसर र कार्य विभाजन, पोषण/स्वास्थ्य सेवा, कार्य स्थलमा यौन दूर्यवहार बिरुद्ध उजुरी तथा स्वसंरक्षण गर्ने र समान कामका लागि समान (पुरुष सरह) ज्याला पाउने जस्ता सामाजिक अधिकारहरुको हनन भएको हुनु हुँदैन ।
- ३.११.१० प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण गरिने उपजको लेवलमा सो उपजको उत्पादन/प्रशोधन स्थल, प्रक्रिया र समुदाय संबन्धी उल्लेखित व्यहोरा सत्यतामा आधारित हुनुपर्दछ ।
- ३.११.११ प्रमाणीकरण भएपछि मात्र प्राङ्गारिक उपजहरुको लेवलमा 'प्राङ्गारिक उत्पादन (organic product)' भन्ने शब्दावली राख्न सकिनेछ । प्राङ्गारिक उपजमा आधारित उत्पादनमा मिसाईएको कुनै वस्तु प्राङ्गारिक स्रोतको नभएमा यस किसिमको शब्दावलीको प्रयोग प्राङ्गारिक उत्पादनको आधारभूत अवधारणाको बर्खिलाप नहुने गरी प्रमाणीकरण निकायले दिएको निर्णय अनुसार हुनेछ । प्राङ्गारिक उपजको लेवलमा उत्पादक/प्रशोधकको पुरा नाम र ठेगाना सहित उक्त उपजको उत्पादन-क्रमाङ्क, प्राङ्गारिक-स्तर, उत्पादन/प्रशोधन मिति र उपयोग अवधी स्पष्ट देखिने गरी

¹⁰ प्राङ्गारिक उपज उत्पादन वा प्रशोधन गर्ने व्यक्ति वा समुदायले मजदूर तथा बाल हित एवं अधिकारका विषय सुरक्षित गर्न प्रचलित नियम कानूनको पालना गर्नुपर्दछ । संबन्धित निकायले उत्पादन तथा प्रशोधन क्षेत्रमा काम गर्ने सबै कर्मचारी, मजदूर तथा तिनका परिवारलाई सफा/स्वच्छ पानी, खाना, बसोबास, शिक्षा, स्वास्थ्य र यातायातको प्रबन्धमा ध्यान दिनु पर्दछ । कर्मचारीहरुको सामाजिक सुरक्षा, उचित वेतन, सञ्चयकोष, उपदान र महिला कर्मचारीहरुको लागि सुत्केरी विदाको व्यवस्था हुनुको साथै समान काममा सबै कर्मचारीहरुलाई समान सुविधा उपलब्ध हुनु पर्दछ । ठूला उत्पादन तथा प्रशोधन ईकाईको शेयर निष्काशन गर्दा मजदूर र कर्मचारीहरुको लागि आरक्षण दिनुपर्दछ । ज्याला-मजदूरी संबन्धी निर्णय गर्ने अधिकार मालिक र मजदूर बीचको आपसी सहमतिमा हुने भए पनि देशको प्रचलित कानूनले तोके भन्दा कम हुनुहुँदैन ।

उल्लेख गर्नुपर्दछ । प्रशोधित वस्तुको हकमा त्यस वस्तुमा रहेको अवयव (ingredients) र परिमाण (quantity) स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ ।

३.१२ विविध (Miscellaneous)

३.१२.१ कुनै विशेष वस्तु, प्रविधि वा उत्पादन/प्रशोधन प्रणालीको हकमा प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि यस निर्देशिकामा स्पष्ट व्यवस्था हुन नसकेको अवस्थामा राष्ट्रिय प्राङ्गारिक प्राविधिक समितिको सिफारिसमा राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायबाट स्वीकृत हुने मापदण्ड अनुसरण गर्नु पर्दछ ।

भाग ४: प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण संरचना (Structure for Organic Certification)

प्राङ्गारिक कृषि उपजहरुको प्रमाणीकरणका लागि निम्न संरचनाको व्यवस्था गरिनेछ ।

४.१ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन व्यवस्थापनमा आवश्यक समन्वयका लागि विद्यमान प्राङ्गारिक खेति राष्ट्रिय समन्वय समितिलाई परिमार्जन गरी नेपाल सरकारका सचिव, श्री कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको अध्यक्षतामा एक प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणाली राष्ट्रिय समन्वय समितिको गठन गरी कार्य सञ्चालन गरिनेछ । यस समितिमा कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, लैङ्गिक समता तथा वातावरण महाशाखाका सह-सचिवले सदस्य-सचिव र कृषि वातावरण तथा जैविक विविधता शाखाले सचिवालयको भूमिका निर्वाह गर्नेछन् भने निम्नानुसार प्रतिनीधित्व (सदस्य) रहने छ ।

सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	अध्यक्ष
सह-सचिव, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन/तथ्यांक महाशाखा, कृ.त.स.मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, पारवहन तथा व्यापार सहजिकरण महाशाखा, वाणिज्य/आपूर्ति मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, वातावरण महाशाखा, वन मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, वातावरण महाशाखा, वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधी मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, वैदेशिक लगानी तथा प्रशासन महाशाखा, उद्योग मन्त्रालय	सदस्य
कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	सदस्य
महानिदेशक, कृषि विभाग	सदस्य
महानिदेशक, पशु सेवा विभाग	सदस्य
महानिदेशक, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	सदस्य
रजिष्टार, सहकारी विभाग	सदस्य
महानिदेशक, नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभाग	सदस्य
विज्ञ प्रतिनिधि, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान	सदस्य
विज्ञ प्रतिनिधि, केन्द्रीय खाद्य प्रविधि क्याम्पस, धरान	सदस्य
अध्यक्ष, कृषि उद्यम केन्द्र	सदस्य
उपभोक्ता संघहरु मध्येबाट समितिले मनोनित	सदस्य
सह-सचिव, लैङ्गिक समता तथा वातावरण महाशाखा, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	सदस्य सचिव

४.२ आवश्यक संयोजन तथा अनुगमन/मूल्याङ्कन कार्यका लागि प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणाली राष्ट्रिय समन्वय समिति अन्तर्गत वाणिज्य तथा आपूर्ति, वन, र उद्योग मन्त्रालय, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र कृषि, पशुसेवा र खाद्य प्रविधी तथा गुण नियन्त्रण विभाग र देशमा प्राङ्गारिक उत्पादन तथा प्रशोधन प्रवर्द्धनमा सकृय गैह्र सरकारी तथा निजी संस्थाका प्रतिनिधिहरुबाट वढीमा ९ जनाको एक राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकाय (National Accreditation Body) स्थापना गरी प्राङ्गारिक उत्पादन/प्रशोधन तथा प्रमाणिकरण चिन्ह (Logo)को प्रयोग सम्बन्धी नीति, नियम र प्रकृत्या निर्धारण गरिने छ । यस निकायले प्राङ्गारिक उपज प्रमाणीकरणका लागि प्रकृत्या पुगी आएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका प्रमाणिकरण निकायहरुलाई स्वीकृति प्रदान गर्ने र तिनबाट हुने प्रमाणिकरण कार्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी नियन्त्रण गर्नेछ । प्रमाणीकरण निकायहरुलाई नियमन गर्ने सन्दर्भमा राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायले आवश्यकता अनुसार सूचीमा राख्ने वा हटाउने, निलम्बन गर्ने र स्वीकृति खारेज गर्ने समेत गर्नेछ; राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायको यस्ता कार्यमा चित्त नबुझेमा सम्बन्धित पक्षले प्रचलित कानून बमोजिम पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

४.३ राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायलाई सम्बन्धित विषयमा सल्लाह र सहयोग पुर्याउन एक राष्ट्रिय प्राङ्गारिक प्राविधिक समितिको गठन गरिनेछ । यस समितिले प्राङ्गारिक उत्पादन तथा प्रशोधन सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड र प्राङ्गारिक प्रमाणिकरण तथा प्रमाणिकरण निकायको स्वीकृति सम्बन्धी प्रक्रियाहरूको निर्माण गर्न र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायलाई सकृय सहयोग पुर्याउनेछ । राष्ट्रिय प्राङ्गारिक प्राविधिक समितिमा निम्नानुसार प्रतिनीधित्व रहने व्यवस्था गरिएकोछ ।

कृ.त.स.मं., कृषि वातावरण तथा जै.वि. शाखा
 कृ.त.स.मं., कृषि व्यवशाय प्रवर्धन शाखा
 कृ.त.स.मं., विश्व व्यापार संगठन शाखा
 पारवहन तथा व्यापार सहजिकरण शाखा, वाणिज्य/आपूर्ति मन्त्रालय
 वैदेशिक लगानी शाखा, उद्योग मन्त्रालय
 वातावरण मूल्याङ्कन शाखा, वन मन्त्रालय
 खाद्य गुण नियन्त्रण महाशाखा, खाद्य प्रविधी तथा गुण नियन्त्रण विभाग
 वाली संरक्षण निर्देशनालय, कृषि विभाग
 माटो परीक्षण तथा सेवा निर्देशनालय, कृषि विभाग
 कृषि व्यवशाय प्रवर्धन शाखा, कृषि विभाग
 राष्ट्रिय चरण तथा पशु आहार विकास केन्द्र, पशुसेवा विभाग
 कृषि उद्यम केन्द्र
 आमन्त्रित विज्ञहरू (खाद्य प्रशोधन, कृषि तथा पशु उपज प्रमाणिकरण सम्बन्धी १/१ जना)

राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकाय तथा राष्ट्रिय प्राङ्गारिक प्राविधिक समिति संचालनमा नआए सम्म यिनका कार्यहरू प्रांगारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणाली राष्ट्रिय समन्वय समिति तथा कृषि वातावरण तथा जैविक विविधता शाखा, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट सम्पादन हुनेछन । प्रस्तावित नेपाल एक्स्ट्रिटेसन बोर्ड सम्बन्धी ऐन (Nepal Accreditation Board Act) कार्यान्वयनमा आएको अवस्थामा राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार सोही ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

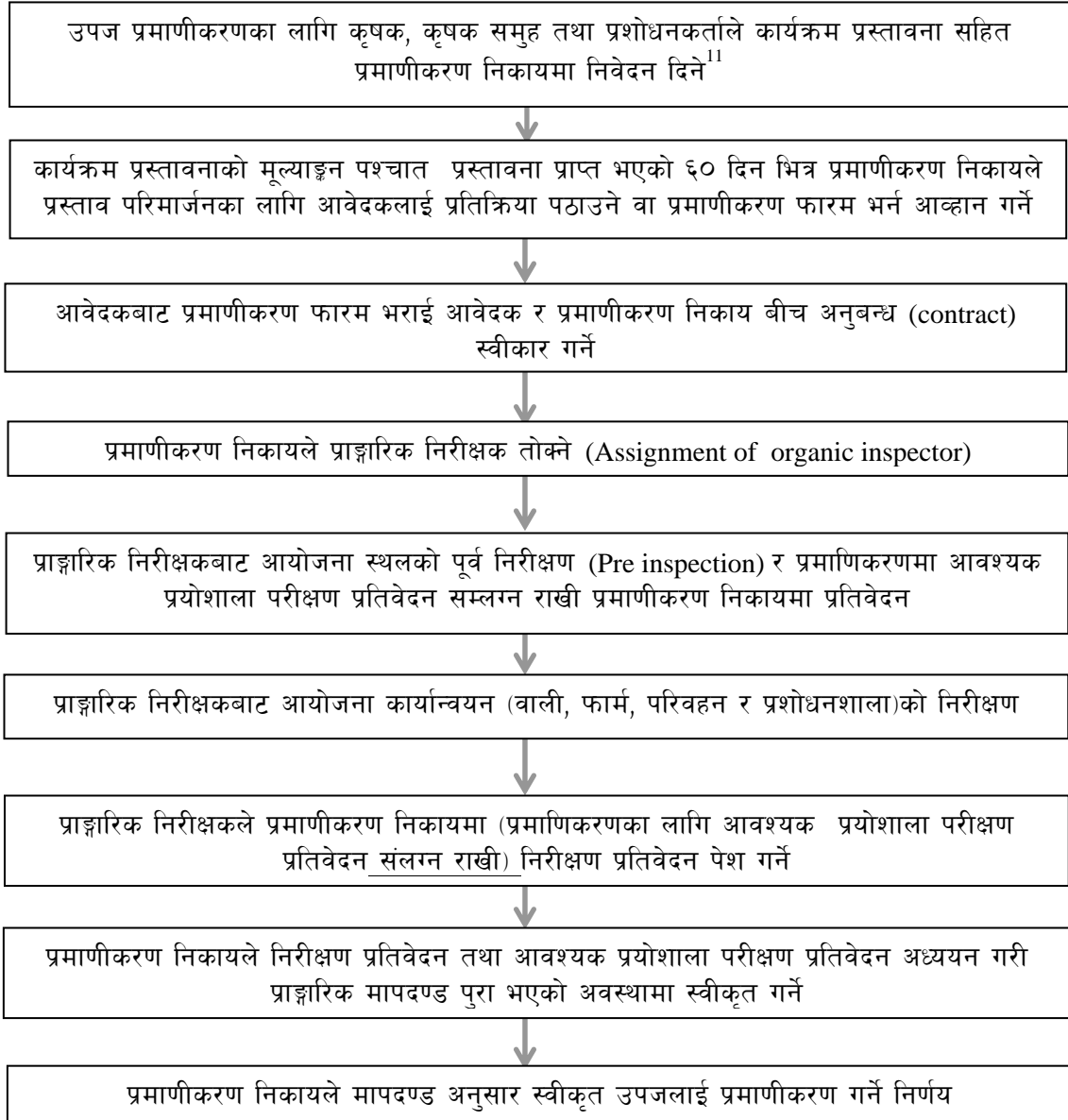
४.४ कृषिजन्य उत्पादन तथा प्रशोधित उपजहरूको प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायको स्वीकृती प्राप्त गरी सरकारी तथा निजी स्तरमा प्राङ्गारिक प्रमाणिकरण निकाय (Accredited Organic Certification Body)हरू स्थापना हुनेछन । यस्ता निकायहरूले प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि विषयगत रूपमा सक्षम देखिने गरी आवश्यक भौतिक तथा जनशक्ति सम्बन्धी पूर्वाधारहरूको विकास गर्नुको साथै प्रांगारिक उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणाली मूल्याङ्कन समिति एवं प्राङ्गारिक निरीक्षक तोक्यो स्थापना एवं कार्य संचालनका लागि राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायको स्वीकृति लिनु पर्नेछ । प्रांगारिक उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणाली मूल्याङ्कन समितिले प्रमाणिकरणका लागि प्रमाणिकरण निकायमा प्राप्त हुने आवेदनहरूको छानविन गरी उत्पादक, वितरक तथा प्रशोधकहरूसंग अनुबन्ध (contract) स्वीकार गर्ने, विषयगत रूपमा प्राङ्गारिक निरीक्षकहरू नियुक्त गर्ने, निर्धारित निरीक्षकहरूबाट नियमित रूपमा निरीक्षण प्रतिवेदन संकलन गर्ने र आयोजना/उपजहरूको मूल्याङ्कनका आधारमा प्रमाणिकरण गरी संबन्धित उत्पादक, वितरक तथा प्रशोधकलाई प्राङ्गारिक प्रमाणिकरण चिन्ह प्रदान गर्ने कार्य गर्नेछ ।

४.५ राष्ट्रिय सम्बन्धन प्रदायक निकायको स्वीकृती प्राप्त प्रमाणिकरण निकायहरूले विषयगत रूपमा योग्य मान्यता प्राप्त प्राङ्गारिक निरीक्षक (Accredited Inspectors)हरूको चयन गरी प्रमाणिकरण गरिने उपजहरूको उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृयाको स्थलगत निरीक्षण

गर्नु पर्दछ । मान्यता प्राप्त प्राङ्गारिक निरीक्षकहरूले स्थलगत निरीक्षणका आधारमा नियमित अनुगमन एवं जाँच पडताल गरी संबन्धित उत्पादन, प्रशोधन तथा वितरण प्रकृया निर्धारित मापदण्ड अनुसार भए नभएको वास्तविकता पत्ता लगाई आफ्नो सिफारिस सहित प्रमाणिकरण निकायमा प्रतिवेदन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

४.६ प्रमाणीकरण प्रक्रिया :

व्यक्तिगत कृषक, कृषक समुह तथा प्रशोधनकर्ताले उत्पादित कृषि उपजको प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणका लागि निम्नानुसार प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्नेछ ।

४.७ प्रमाणिकरण चिनो (Logo) : प्रमाणीकरण निकायले निर्धारण गर्नेछ ।

¹¹ प्राथमिक स्तरका कृषि, वन र पशुजन्य उत्पादन प्रमाणिकरणको लागि प्रस्तावनामा प्राङ्गारिक खेती गरीने जमीनको स्पष्ट रेखाङ्कन संलग्न हुनु पर्ने

अनुसूची १: बीउ तथा बेर्ना उपचारको लागि प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीहरू

क्र सं	सामग्रीको नाम	प्रयोग सम्बन्धी कैफियत
१	कम्पोष्ट, भर्मी कम्पोष्ट तथा गहुंत	सतहिक प्रयोग गर्न पाईने
२	– प्राकृतिक/हर्बल वस्तुहरू - दालचिनी तथा ल्वाङ्गको तेल, लसुन, अदुवा, वावरी, तुलसी, नीम, बकाईनो, पिपरमिण्टको रस, टिमूर र होमियोपेथिक औषधी	
३	तातो पानी/ पानीको वाफ	
४	परंपरागत रूपमा प्रयोगमा रहेका वस्तुहरू (जस्तै गहुंत, नूनपानी, पीना)	
५	बायोडाईनामिक सीड सोक तथा स्प्रे	
६	अम्ल, क्षार, भष्म तथा लवणमा वीउ डुवाएर धुने	
७	जैविक वीउ उपचार (जस्तै ट्राईकोडर्मा, वेसिलस-सबट्राईडिस, राईजोवियम, प्रभावकारी सुक्ष्म जिवाणु)	

अनुसूची २: माटोको उर्वराशक्ति वृद्धि गर्न प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीहरू¹² :

क्र सं	सामग्रीको नाम	प्रयोग संबन्धी कैफियत	
१	खेतबारीमा उत्पादित वस्तुहरू तथा उप-उत्पादनहरू (जस्तै बदामको बोक्रा, उखुको खोइला, परालको छापो, आदि)	राम्रोसँग कुहाएर मात्र	
२	गोबर, गहुंत, लेदो		
३	कुहाइएको सुली		
४	गड्यौले मल		
५	बोटबिरुवा र पात-पतिङ्गर		
६	हरियो मल		
७	बायोडाइनामिक मिश्रण		
८	एजोला		
९	प्राङ्गारिक च्याउ उत्पादनमा प्रयोग भएको पराल		
१०	अन्यत्र उत्पादित वस्तुहरूको हकमा-		
क	प्राङ्गारिक प्रविधिमा उत्पादित गोबरमल, लेदो, कम्पोष्ट, मूत्र, पराल, पीना, छापो र प्राङ्गारिक पदार्थको अन्य स्रोत ¹³	प्रमाणीकरण निकायको स्वीकृति लिनु पर्ने	
ख	जैविक मल (राइजोबिया, माइकोराइजा, प्रभावकारी सुक्ष्म जिवाणु, खाद्यतत्व स्थिरीकरण गर्ने अन्य सुक्ष्म जिवाणु)		
ग	काठको धूलो		”
घ	प्राङ्गारिक -जस्तै कपडा उद्योगबाट निस्कने खराब रसायन नमिसिएको तर उपचार र प्रशोधन गरिएको प्राङ्गारिक उप-उत्पादन		”
ङ	रक्तचूर्ण, मांसचूर्ण, हड्डीचूर्ण र माछाजन्य पदार्थ		”
च	खनिज/लवण, जिप्सम, चूनढुङ्गा (क्याल्सियम तथा म्याग्नेसियम) र धूलो पारिएको चट्टान		”
छ	प्राङ्गारिक तवरबाट तयार गरिएको भोल मल		”

¹² रासायनिक मल प्रयोग गर्न बर्जित गरिएको छ ।

अनुसूची ३ : रोग कीरा व्यवस्थापनमा प्रयोग गर्न सकिने वस्तु र तिनको प्रयोग

क्र सं	सामाग्री	प्रयोग संकेत	प्रयोग सम्बन्धी कैफियत
१	रासायनिक विषादी	X	घातक
२	बास्ना आउने वस्तु	±	पर्यावरण खतरालाई ध्यान दिनुपर्ने ।
३	मेशिनरी पासो	✓	
४	रङ्गिन (क्रोमाटिक) पासो	✓	
५	बिरुवाबाट निर्मित विषादी	±	नकारात्मक असर पनि पर्न सक्ने
६	सिलिकेट	✓	
७	रोग निरोधक (प्रोफोलिस) खोप	✓	
८	बिरुवा तथा पशुबाट प्राप्त तेल	±	प्रभाव नकारात्मक हुन सक्ने
९	नरम साबुन	✓	
११	जिलेटिन	✓	
१२	बायोडाइनामिक मिश्रण	✓	
१३	शिकारी तथा परजीवी	±	रैथाने कीरा/परजीविलाई असर पर्न सक्ने
१४	सूक्ष्म जिवाणु	✓	आनुवंश परिवर्तित जीवाणु प्रयोग गर्न नपाइने
१५	गन्धक	±	नकारात्मक असर पर्न सक्छ
१६	तामायुक्त लवण (कपरअक्सक्लोराईड ५०WP १० कि.ग्रा./हे.सरह)	±	नकारात्मक असर पर्न सक्छ
१७	पोटासियम परम्याङ्गनेट	±	नराम्रो असर पनि पर्न सक्छ
१८	चूनायुक्त सोडाको भोल	±	संरचनात्मक असन्तुलन
१९	हल्का खनिज तेल	±	नकारात्मक असर पर्न सक्छ
२०	प्राकृतिक स्रोतमा पाईने जूका नाशक	±	सतर्कता साथ प्रयोग गर्ने
२१	प्राकृतिक स्रोतबाट लिईएको छापो हाल्ने सामाग्री	✓	

✓ प्रयोग गर्न पाइने

± प्रमाणीकरण निकायको स्वीकृती लिई होसियारीपूर्वक प्रयोग गर्नु पर्ने

X प्रयोग गर्न नपाइने

¹³ रासायनिक पद्धतिको भए प्रयोग गर्न नपाइने

अनुसूची ४: प्रयोग गर्न पाइने पशु औषधीहरू ¹⁴

क्र.सं.	प्रयोग गर्न पाइने औषधीहरू	प्रयोग सम्बन्धी कैफियत
१	प्रायजसो सबै किसिमको जडिबुटीहरू	
२	प्राकृतिक स्रोतबाट सङ्कलित कच्चा पदार्थ प्रयोग गरी एन्थ्रोपोसोफिक पद्धतिबाट बनाईएका होमियोपेथिक औषधीहरू	
३	अक्यूपञ्चर	
४	प्राकृतिक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्री प्रयोग गरी तयार गरिएका टिंचर तथा एन्टीसेप्टिकहरू	
५	प्रमाणिकरण गरिएका आयुर्वेदिक औषधीहरू	
६	क्याल्सियम बोरोग्लुकोनेट, क्याल्सियम ग्लुकोनेट, क्याल्सियम क्लोराइड, क्याल्सियम फोस्फेट, म्याग्नेसियम फोस्फेट र क्याल्सियम/म्याग्नेसियम मिश्रण जस्ता तयारी खनिज	
७	प्राकृतिक फलामको घोल जस्तै सिस्नो ।	
८	तोरी/रायोको पात, अडिरको तेल, घाँसमा राखिने मिश्रण र आलसको तेल (linseed oil) जस्ता पर्गेटिभ वस्तुहरू ।	
९	प्राकृतिक भिटामिनहरू	
१०	पखाला लागेमा औषधीको रूपमा कोइला वा ओकको बोक्रा र चक ।	
११	रिन्जर घोल, फिजियोलोजिकल Saline (NaCl 0.9%) घोल, आदि इलेक्ट्रोलाइट	
११	रासायनिक स्रोतबाट आएका एन्टिबायोटिक औषधी	प्रमाणीकरण निकायको स्वीकृतिमा प्रयोग गर्न सकिने ।
१२	लाभदायक शुष्म जीवाणुबाट बनेका औषधिहरू	

¹⁴ फार्ममा प्रयोग गरिएको सबै औषधी तथा रसायनको रेकर्ड राखिनुपर्दछ । सावधानी साथ प्रयोग गर्नुपर्ने औषधी/रसायनहरू रूपान्तरणको अवधिमा रहेको फार्मले मात्र प्रयोग गर्न पाउँछ ।

अनुसूची ५ प्राङ्गारिक उत्पादन तथा प्रशोधन प्रमाणीकरणका लागि निर्धारित संरचना:

